

Антоанета Попова

За аналитизма на българския език

София
2008

За аналитизма на българския език

© Антоанета Попова – автор

ISBN 978-954-9859-42-3

© Издателство ЕТО
София
2008

СЪДЪРЖАНИЕ

ЗА ПРЕДИКАТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....	7
ИНВАЗИЯ НА НОВИЯ ТИП ПРЕДИКАТ.....	70
ЗА ЗНАЧИМОСТТА НА БЪЛГАРО-ГРЪЦКИТЕ ЕЗИКОВИ ПАРАЛЕЛИ.....	100
АНАЛИТИЗЪМ И ПРЕДЛОЖНА СИСТЕМА.....	115
ВЗРИВЕНИЯТ ХИПОТАКСИС.....	135

Преди много години, когато пишех статията за аналитичния предикат, си мислех, че един език не може да премине от един в друг езиков строй, без това да е свързано със съществена промяна на основни структурни звена, че историята на падежното отпадане не може непосредствено да обясни причините, които са го предизвикали, че те трябва да се търсят много по-дълбоко в градежа на езика.

И сега мисля така.

Езиковият материал, който прегледах, натрапчиво ми показва къде трябва да търся новумите – в предикацията, в главното „основание за съществуване“ на езика. Материалът беше толкова красноречив и настоятелен, новото беше така откровено експликирано, че просто призоваваше да му се обърне внимание.

Смятам, че новата предикация е била доста интензивен процес още в старобългарския период, но това все още е началото. В силата му откриваме процеса в дамаскинската и ранновъзрожденската книжнина, резултатите от него съществуват в почти неизменен вид в първите десетилетия на XX век. Поради късната нова българска държавност, езикът от новобългарския период преди държавата излиза в „чистия си вид“, непритеснен от нормативна строгост, оставен на саморазвитие. Така той ясно изявява структурните механизми, които са го довели до аналитизма, които впоследствие, с поемане на нормализаторската функция от държавата, биват позаглушени и прибулени.

„Призивът“ на настоящата работа е, когато се разглежда българският аналитизъм, да се слуша това, което е заглушила нормализацията на езика, при това късната нормализация. След като езикът се е преструктурирал, много от механизмите, довели

до това, са външно видоизменени, или неразличими, или вече „отслужили“ и отстъпващи. Късната нормализация, заварила резултатите на едно продължително стихийно развитие, ползва, съзнателно или не, чужди образци на утвърдени книжовни езици и е много повлияна от силния на деня пишещ елит. Тя е прекалено осъзната и затова неизбежно преднамерена.

Надявам се от работата да проличи, че в

- ▶ *правя* – къща, маса, кораб, сал, обувки, таратор, партия, събрание, концерт, парти, имидж, отчет, доклад, изявление, анонс...,
- ▶ *слагам* – ваза на масата, тетрадка на чина, книга в чантата, детето да спи, олио на салатата, дреха, обувки, очила, червило, етикет, прозвище, заглавие...

и подобни – не се крият стилистични проблеми, а закономерности, хванали сърцевината на езика.

Бих искала още да се насочи вниманието върху необходимостта от обхватно изследване на българо-гръцките езикови отношения, които са от съществено значение за много продължителен период от развитието на българския език.

А също и да се потвърди интересът към търсенето на аналитичните характеристики на българския синтаксис.

Август 2008 г.

А. Попова

ЗА ПРЕДИКАТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Българистичната езиковедска литература отдавна е свързана здраво с понятието „аналитизъм“. Въпреки неговата значимост за българския език обаче, съдържанието му като че ли остава въпрос на негласна конвенция като априорно ясна, основана на класическата езикова типология, представа.

В съотнасянето на аналитизма с българския език се очертават два основни типа позиции:

Първият е свързан с ярката и предизвикателна особеност на външния облик на нашия език – липсата на именна падежна флексия. На фона на падежните славянски езици тази ясно експлицирана характеристика на аналитизма блясва с такъв контраст, че веднага става център на внимание в българистичното езикознание и синоним на аналитизъм. Така още при самото съотнасяне на това понятие с българския език то е отъждествено с „безпадежие“, с липса на падежна форма, отъждествено е с една от последните формални заключителни прояви на аналитизма – отпадането на падежната флексия. Смутена е представата за сложната категория „падеж“. Отпадат изразителите на толкова богат спектър от функции – с какво се компенсира това? Отговорът започва да се търси много „близо“ до падежа, в конкретен смисъл близо – край останалата в казус генералис именна форма, кое съседства с нея – предлогът. И естественият извод: функциите на падежите са поети от предлозите.

Изследванията на предложните съчетания (а те са изследвания именно на предложните съчетания, а не на предложната система) изчерпват бързо своите възможности, без да убедят достатъчно

в значимостта на предлозите като носители на старите падежни функции. И наистина фактите на класическите синтетични езици явно говорят против такава теза – тук трябва да се помисли за старогръцки, латински, полски, които показват една несравнимо по-богата и с по-прецизна формална диференциация на функции предложна система от който и да е аналитичен език. При тези нейни възможности какво още спира отпадането на падежа? Защо през внушителни временни отрязъци той върви успоредно, в пълно разбирателство, с процъфтяващата предложна система?

Също свързан с формалната страна на аналитизма е и друг метод, прилаган към българския език – изчисляване индекса на степента на аналитизъм¹, чиито резултати (например в определено отношение старобългарски се оказва с по-висока степен на аналитизъм от новобългарски) го разкриват като неприемлив в сегашното му състояние.

Вторият тип подход към българския аналитизъм (вероятно породен от стеснените перспективи, оставени от първия) е пътят на косвено отричане на аналитизма като основна характеристика на българския език. На езика се гледа като на комплексна реализация на различни типови характеристики. Този подход се илюстрира от статията на Ю. С. Маслов „Към типологическата характеристика на българския език“ („Език и литература“, 1981, кн. 5). Подобен поглед, от една страна, необходим с широтата си, носи в себе си опасността от пренебрегване, от замразяване в недопроучен вид на основни факти от езиковата реалност.

В общотеоретичен план съществува и отричане на синтетизъм/аналитизъм (върху доказателства и от български език) като езиков типологически критерий².

---

¹ Линдстет, Й. Един цялостен подход към аналитизма на българския език. В: *Българистични изследвания. Първи българо-скандинавски симпозиум, 24–30 септември 1979 г.* С., 1981.

² Телин, Н. Б. Теоретическата дифузност на морфосинтактичното противопоставяне на „аналитизъм“ : „синтетизъм“ като критерий за типологическото разграничаване на езици. В: ГСУ ФСФ, т. 77, кн. 1, 1983. С., 1987.

Значимостта на външно безизразната форма на думата може да се оцени на фона на развитието на езиковедската мисъл, ако външната безизразност приемем за инспиратор на американския структурализъм. Повод за неговото възникване се смятат индианските езици, но по-дълбоката причина вероятно е фактът, че неговите създатели са носители на английския език. Срещата с неексплициращата форма става още по-драстична пред натрупания огромен опит на езикознанието в изследването на падежни езици – в древността (Индия, Древна Гърция, Рим) и от началото на „съвременното“ му летоброене като наука (от XIX в. насам). Досегашните методи изглеждат обаче неприложими към език с неутрална към много категории форма. Налага се ново обръщане към материалната форма на съществуване на езика – текста. Започва ново търсене на третото измерение на езика, възниква трансформационната граматика.

Пренебрегването на езиковата парадигматика в смисъла на функционалния структурализъм, пренебрегването на езика като система, дошло до крайност, отново като че ли спуска бяла дъска относно опорите на функционирането, на съществуването на езиковия код. По този начин кулминацията на формализма в трактовката на езика, представяща принципите на езиковото функциониране като математическа абстракция (всъщност обаче трансформационната граматика в основната линия на своя модел напомня обратния път от речта към мисленето), индуцира своята противоположност: езикознанието изведнъж докосва хуманитарната същност на езика в подхода на Филмор. В търсенето на обяснение на изграждането и функционирането на езика той привлича присъствието на модела на света в човешкото съзнание („кой е направил нещо?, на кого се е случило нещо?, какво се е променило?“), зависимостта от изобразяваната действителност, проявена в създаването на съответни изразители за всяка ситуация и в творческата изборност на човека и способността му да актуализира съобразно със „ситуацията“, „сцената“.

Относно „падеж и аналитизъм“ биха могли да се направят някои по-общи разсъждения. При даване на характеристики на аналитизма не бива да се забравя, че той се извежда от синтетизма, че синтетизмът е негово условие и подготовка. Това позоваване на азбучна истина се прави само за да се подчертае тук нещо по-конкретно – приемствеността на падежното съдържание в новата фаза на развитие на езика. Синтетизмът е обобщил и затвърдил с помощта на строгостта на формата съдържанието „падеж“. Аналитизмът отхвърля формата, но няма основания да се мисли, че зачерква столетия формираното от нея съдържание. Той го трансферира, поема, и като обобщение на отделен падеж (най-общо значение, „материален“ пълнеж – част на речта, оптимална синтактична позиция – място и характер на обкръжението и пр.), и като система-обобщение, за която добра представа може да се получи от междупадежната парадигматична абстракция, представена от Р. Якобсон (във връзка с руски език). Трансферираните съдържания се подпомагат и от предлога, който показва нов тип поведение при аналитизма – унификация на формата и обобщение под знака на частите на изречението. Допустимите наследени смислови обобщения на падежите се наслагват върху универсалната парадигматика на семантико-синтактичните функции (постулирана от С. Д. Кацнелсон в „Типология языка и речевое мышление“) и по своему я модифицират и конкретизират. Косвено за падежната приемственост говорят и такива външни факти, като например приликата в номенклатурата (а и в съдържанието) на основните падежи на Ч. Филмор и класическите морфологични падежи. Не е случайна и появата в аналитичния български език на идеите на А. Т.-Балан за падежа-съдържание.

Вероятно при поддържането на най-общата падежна абстракция, на „падежната памет“, роля играят и извънлингвистични фактори – широкият културен фон, на който се проявява един аналитичен език, т. е. неговите съприкосновения със синтетични езици, разбира се, не с оглед на влияние, а на доосъзнаване на категорията, съзнанието на носителите му за бившата му принадлежност към синтетизма и пр.

И така, като имаме предвид предхождащия синтетизъм, можем да говорим при аналитизма за наследственост, кодирана така, че да не се нуждае от пряк континуитет (т. е. да не е необходимо на определена форма с дадено количество функция да отговаря нова форма с равно количество функция – така би било, ако приемем например предлозите за наследници на падежите), наследственост, кодирана така, че същността ѝ да се разлее върху различни подсистеми на езика и пак да бъде осезаема. Езикът при аналитизма извършва основни вътрешни реформи, така че настъпва взаимна интерференция на областите на името и глагола, като целта на тези преустройства е образуването на нов тип опозиции.

* * *

Предлаганият тук поглед към българския език изхожда от следните най-общии позиции: аналитизмът е пренастройка на цялата езикова система, в никакъв случай за негова основна характеристика не се приема липсата на падежна форма; езикът не може да съществува без обобщение, без формално-смислова абстракция, без „инварианти“ и различията между тях, т. е. без система, езиковият код не може да функционира – да бъде усвоим и репродуцируем извън това условие; формата не може да отмре, преди съдържанието ѝ да е потърсило ново възплъщение, една система от опозиции не може да се разруши, без да се е създала нова – различна, новотипна, привидно нееквивалентна, но всъщност подчинена на същата основна градивна мисия, както и старата.

В работата към структурните изменения на аналитизма не се тръгва от падежа, не се следва пътят на неутрализиране на падежните опозиции. Тук се тръгва от основния структуриращ център на изказа – предиката. Тази изходна точка изведнъж открива по-широка картина на вътрешния аналитизъм, аналитизма-деструктор, аналитизма-реконструктор, действащ още под прикритието на старата форма (например падежната), открива готовите първообрази на бъдещите крепители на езика, разкрива подготовката на предиката за новата му роля, дава представа за новата аналитична синтагма, чиято принадлежност към аналитизма следва да се мери не по линейната (словоредни особености), а по дълбинната ос.

Тук няма да става въпрос за конкретни семантични кръгове глаголи и тяхната синтактична реализация, както се подхожда често при изследвания върху предиката и структуриращата му изказа роля. Българският материал позволява, и дори налага, съизмерване на предиката със смислови категории с голяма степен на обобщеност и абстрактност. Към такъв подход наведоха изкази от типа *правя разказа интересен, държаш вратата отворена, ставам тъжен, стоя (ходя) гладен*, старобългарски *бврѣте бѣлаженика савѣ дружинѣи прибрѣвѣша рѣчѣноризѣцѣ въ мнозѣ оубо плѣтѣнѣмѣ оубожѣствѣ хоуаштемѣ. друховѣнѣи же бладодѣтѣми богатомѣ сѣштемѣ, отци ваши акѣи бесловесѣнаа животѣна оу прѣлѣсти бѣахѣ не сѣште въ разоумѣ истѣнааго бога, ѣ бладодѣтѣ отѣ мене възѣмѣше на вѣрѣ извѣстѣ придѣтѣ, заедно с впечатлението за тяхната продуктивност и честота и за отликата им от атмосферата на синтетичните славянски езици. В работата се търсят основанията на предикативни модели от старобългарски и продължението им в новобългарския език. Определянето на даден тип предикат като „модел“ е продиктувано от неговата многосъставност, като под модел естествено се разбира абстракция на определена форма и съдържание. (Предикативният модел се търси и в партиципиалните конструкции, тъй като тяхната вербална фраза не се отличава от тази на финитните глаголни форми.)*

Материалът налага извода, че предикатите гравитират около четири основни семантични признака. Те са твърде обобщени съдържания и, грубо казано, са заимствани в езика от цялостния модел на обективния свят, носен в човешкото съзнание. Първата двойка признаци, на които се подчинява предикацията, е опозицията между статичността и динамичността. Относно предикацията статичността е разбирана като битийност, непроменливо съществуване на признака в дадени обхватими от човешкото съзнание рамки или вън от тях: *той е добър; той е учител; той стои замислен; Земята е планета.*

Динамичността означава промяна на признак, движението му в рамките между плюс и минус, между липсата и наличието му: *той стана добър; той става все по-добър; тя се превръща в птица.*

Съществува динамика на пораждање на признака – *стана сума-тоха* – и динамика на промяна на признака – *стана тъжен*.

Втората двойка признаци, приложима при предикацията, възниква от противопоставянето на агресивност и пациентивност. Взаимното обуславяне между агресивност и пациентивност е още по-ярко осезаемо, отколкото обуславянето статика/динамика. Тази двойка предполага субект³ и обект на агресията, субект и несубект – ‘външен свят’, към който е насочено деформиращо го (в най-общия смисъл на всички форми на съприкосновение) въздействие. Активност и пасивност също като статика и динамика са постоянно наблюдаеми величини от обективния свят. Опозицията агресивност/пациентивност се опира и на известното аз-осъзнаване на мислещото същество, разграничаването на ‘аз’ и ‘околен свят’. Агресивността при предикацията се проявява в интервенция върху признак – *правя го щастлив, намирам я сама, намирам я умна, мисля я умна* и пр., срещу пациентивността на признака, вътрешното му „саморазвитие“ и „самосъществуване“ в *ставам щастлив, тя е умна* и т. н.

Статика/динамика, агресивност/пациентивност са категории, които могат да се открият като инициатори на явления от различни езикови равнища. Отражение на категорията агресивност/пациентивност например намираме при залога, ясно изразена е и в синтактичното отношение подлог/пряко допълнение; статика/динамика прозира в опозициите на глаголният вид, като статиката отговаря на несвършения, динамиката – на свършения вид; същата опозиция е отразена и в основата на противопоставянето имперфект/аорист (имперфект – статика, аорист – динамика) и т. н.

В работата се въвеждат *комбинации* от тези признаци като характеристики на четири основни типа предикат. Тук те се свързват и с определена външно-аналитична форма (т. е. повече от едносъставност). Изглежда обаче, че комбинираното приложение

---

³ „Субект“ и „обект“ тук, ако не са придружени от специално поясняващо определение, се разбират в своето популярно, нелингвистично значение: признакът често се схваща като (форма на) битие на обекта, т. е. отъждествява се със самия обект.

на тези четири признака не би било излишно и при описанието на предиката въобще. Това би спестило комплицираното изясняване на семантиката на предикатите и попадането под една рубрика на твърде различни характеристики⁴.

Четирите комбинации от признаците статика, динамика, агресивност и пациентивност въпреки високата им степен на обобщеност се оказват достатъчни като характеризация на четирите предикатни типа, което означава, че към тази характеризация могат да бъдат прибавяни допълнителни, уточнителни черти, но нищо не може да бъде отнето от нея, без да се загуби същността на типа предикат. По реда, по който ще се разглеждат върху материала, тези характеристики са:

1) съчетанието ДИНАМИКА/АГРЕСИВНОСТ или обектна динамика – *правя го щастлив*, съдържа промяна на признак и външно въздействие, характеристика +*дин*(амика) +*агр*(есивност);

2) съчетанието СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ или обектна статика – *намирам вратата отворена*, статичен признак, външна намеса, характеристика –*дин* +*агр*;

3) съчетанието ДИНАМИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ – *ставам весел*, вътрешносубектна промяна на признака, характеристика +*дин* –*агр*;

4) съчетанието СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ – *той е млад*, вътрешносубектно траене на признак, неинтервенирано битие, характеристика –*дин* –*агр*.

И преди преминаването към материала, някои разяснения относно използвани термини:

Въвеждат се термините 'изходна' и 'резултатна ситуация': в изказите *правят стаята приветлива*, *правя разговора интересен*, *правя го учител* изходна ситуация (по-нататък *изх*) са, опростено казано, *стаята*, *разговора* и *го*, като под това се разбира понятиятото съдържание на посочените отрязъци в лексикален план, плюс

⁴ Срв. напр. Daneš, F., Z. Hlavsa. Větné vzorce v češtině. Praha, 1981. Под „Vzorce se slovesy s obecným významem změny“ се включват vzniknout zmizet заедно с změnit, ztratit с допълнителни разяснения на различията; в прецизната характеристика на Х. Фаске (Fasske, H. Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Bautzen, 1981.) на т. нар. Kopulaverben – być, stać so, wostać, měć, dać, dóstać, wostajić, činić, dźeržeć участват понятия като Agens, Adressat, Kausator, Merkmalträger, Relationsverb, Übergangsverb.

представата за синтактичната им роля, плюс произтичащото от целия модел съзнание за тяхната първоначална непринадлежност към признака, изразен от резултатната ситуация (по-нататък *рез*). От това следва, че на резултатната ситуация отговарят в дадените изкази *приветлива, интересен, учител*. *Их* и *рез* представляват по-голям интерес в старобългарски с оглед на падежното развитие. Дава им се повече или по-малко последователна формална и семантична характеристика в зависимост от актуалното при всеки отделен случай.

Въвежда се и помощното понятие 'метафоричен локус' – възможност да бъдат.

Терминът оператор, използван често в езикознанието днес, с който тук се назовава вербалният компонент в предикатните типове, не означава степен на десемантизация, делексикализация, абстрактност в значението, а посочва нова функция, нов статус на езиковата единица.

Операторът се дава в глаголният вид, в който най-често се среща в ексцерпирания материал, като видовият корелат се представя отделно само при проява на особено поведение.

СТАРОБЪЛГАРСКИ ПЕРИОД

1. ДИНАМИКА/АГРЕСИВНОСТ

Привеждането в ново състояние вследствие на външна намеса се нарича тук каузатив. Различават се два вида – каузатив-промяна и каузатив-сътворяване.

1.1. Каузатив-промяна

Оператор *сътвори* ти. Изразителят на *рез* може да бъде:

- ▶ съществително: да нѣи съприимникъи сътворитъ хс̄ бгъ 124, 1⁵; тебе же иматъ причастника сътворити бгню въчноуоумоу 4, 12; тѣи богуъ сѣи възетъ чловѣкъ · да чловѣка сътвориши ба 506, 2; да и ѿггеломъ та сътворитъ дрогоуа 422, 3,

⁵ Като източник за старобългарския материал е използван Супрасълският сборник (Супрасълски или Ретков сборник. С., БАН, 1983. Издатели Й. Заимов, М. Капалдо); при цитирането се означава редът, на който се намира операторът.

- ▶ прилагателно: ꙗ сѣтворивѣше ꙗго цѣла прилежаниѣмъ 50, 20; (онъ же) цѣла раслабѣнааго сѣтворивѣ 518, 23; почто не сѣтвори ꙗго мѣдра ꙗ кротѣка 413, 28; како же бѣ сѣтворити ꙗго кротѣка 413, 29; дѣлсемъ виннѣи сѣтвори своа оученикѣи 358, 6; тѣхъ во не виннѣи сѣтвориши слоушаа пѣсний 403, 20; невидимо сѣтворѣ ꙗмоу вѣсе тѣло 554, 16; ꙗже во словомъ ꙗсоуши ꙗ можааше ꙗ словомъ плодѣи сѣтворити 345, 24; очистимъ срдѣце...стѣ сѣтворимъ доушѣ 421, 24; ꙗ по смръти ꙗго слабѣиша сѣтвори 43, 10; тѣи земѣи небесе свѣтѣишѣ сѣтвори 506, 1; ни аѣвъ ꙗго обличааше прѣдъ вѣсѣми да не вестоудѣиша ꙗго сѣтворитѣ 412, 22; да богъ ꙗште паче и паче възможна сѣтворитѣ ꙗго 302, 24,
- ▶ минало страдателно причастие: кто възглаголетѣ силѣи гна · оуслѣшанѣи сѣтворитѣ вѣса хвалѣи ꙗго 486, 24; ꙗ нѣиѣи владѣико · изѣнана сѣтвори сотонѣи отѣ рабѣи твоѣхъ сиѣхъ 109,29; ꙗтѣи же постави водоносъ плача са горѣи · ꙗ мола а не прослабѣено то сѣтворити · нѣи оумлѣчати вѣишеи 551, 12,
- ▶ предложна конструкция: да вѣи ма кромѣи отѣ сѣна ꙗже видѣхъ сѣтворилъ 366, 28; ꙗднои во отѣа ма лишиѣи · тѣштитѣ са да ꙗ бога · ма кромѣи сѣтворитѣ 366, 26; младеништа без оума ꙗ матерѣи вѣс чаѣи сѣтвори 397, 3; молаѣи са ꙗмоу да ослабитѣи ѣмъ отѣи многѣи болѣиѣи · онъ же молитѣи сѣтворивѣи · безъ болѣиѣи сѣтворивѣи ꙗ вѣс тѣи отѣпоусти а 39, 18,
- ▶ инфинитив: да некѣи понѣи тѣ са мѣнѣи обѣштаетѣи · ꙗ тѣхъ сѣтворитѣи обѣштати са 60, 14; сѣтворѣи херовимъи покланѣи ти са 470, 5; стѣи архагелъ Михайлъ ꙗже... познати ма сѣтвори тѣи твоѣи ѣздѣтѣска въздрѣста 31, 24; тѣи... новорожденѣи жидовскѣи дѣти аѣи трѣвѣи оувадѣити сѣтвори 389, 14.

Оператор с ѣ подобити –

- ▶ *рез* се изразѣа от инфинитив: сѣподобѣи ма владѣико. ꙗспѣити са стааго твоѣго дѣа 103, 11; ꙗ мене грѣшѣнааго ꙗ недостойнааго сѣподобилъ ꙗси... се вѣсе пострадаѣи 103, 8; ꙗ сѣподобѣи ма ꙗсоушениѣи мѣкѣи приаѣи 78, 22; сѣподобѣи ма мѣченичѣскѣи сѣврѣшениѣи възгодити тѣи 260, 21; на немѣже оуво мѣстѣи господѣи · сѣподобилъ ма ꙗстѣи сѣсти 205, 12; ꙗ сѣподобѣи примѣсити са кѣи несѣзнѣиѣи твоѣмъ... воѣномъ 110, 6.

Оператор *поставити*. *Рез* е изразена със –

- ▶ съществително: молиа́ше поставити ѿ попа 286, 3; не мошѣно ѿстѣ поставити ѿго попа 286, 30,
- ▶ предложна конструкция: възхѣтѣ влаженъи сава поставити ѿ въз санъ цръкъвънъи 285, 28.

Интересно е гръцкото съответствие в тези случаи χειροτονήσας 'ръкополагам'.

Оператор *обратити* –

- ▶ *рез* предложна конструкция: посъланъ възитѣ гачуринъ ... да нечѣсть женѣска родоу·въ чѣстѣ обратитѣ 244, 10.

Оператори *прѣложити*, *пристроити* –

- ▶ *рез* предложна конструкция: много творѣше спъшение·того · вѣрѣ прѣложити·и пристроити къ вѣсѣчѣстви цръкъви 298, 5.

1.2. Каузатив-сътворяване

Причината за обособяване на такава подкатегория е голямата активност на *сътворити* със значение „създавам“ в синтактичната форма подлог–сказуемо (форма на *сътворити*) – пряк обект. Тук *сътворити* замества възможни конкуренти със специализирано лексикално значение от типа на: 'построявам', 'изграждам', 'извайвам', 'изработвам', 'измайсторявам', 'ушивам', 'раждам (плод)' и под. Именно такива специализирани глаголи, съобразени с партиципанта на подлога и прякото допълнение, са използвани в езика на гръцките оригинали. Тази необикновена активност на *сътворити*, съобразена с цялостните му прояви в езика, налага извода, че тук става въпрос не за някакви стилистични деформации, а за вътрешноструктурни подтици. Предвид на това изглежда оправдано каузатив-сътворяването да се третира като каузатив-промяна, при който *изх* и *рез* съвпадат: сѣбѣ си одеждѣ сътвори, където одеждѣ е едновременно и обект на въздействието, и негов резултат.

Изх ≡ *рез* в тази подгрупа е винаги съществително име, респективно местоимение –

- ▶ веществен денотат, неодушевен: сътворити - паницѣ 549, 13; одеждѣ 347, 30; оноуштѣ 17, 18; одръ 552, 24; хъзинѣ 204, 1;

клѣтъ 204, 20; капиштѣ (негация) 262, 28; вино 433, 28; трѣнне 433, 29; пленица 392, 6; зѣбѣ и оустнѣ 497, 18; очи 344, 22; домъ 532, 10; монастыръ 279, 17; цръкъве 236, 25; редовно плодъ сътворити за гр. карпофоретѣ;

- ▶ веществен денотат, одушевен или от култовата и теологична сфера: ма (отъ сътворивъшааго ма ба 150, 1); та, нѣ и т. н.; сътвореноуоумоу адамоу 315, 2; богъ 417, 7; идолъ 485, 12,
- ▶ невеществен денотат: съвѣтъ 395, 24; съворъ 542, 7; вакъ 247, 2; отъвѣтъ 153, 28; овѣтъ 32, 23; волю 65, 18; заповѣди (него) 260, 3; повѣдѣ 566, 23; чоудо 67, 3; вѣдѣ 528, 11; добро 378, 26; зѣло 337, 21; горе 172, 23; чѣсть 395, 7; помощъ 9, 2; обидѣ 505, 5; мѣсти и мѣки 148, 19; погивѣль 9, 11; печали (негация) 242, 29; пакость 250, 21; ноудѣ 24, 17; милость 297, 10; милостинѣ 553, 26; казнѣ 481, 11; вранѣ 490, 16; праздѣникъ (великъ) 219, 21; (великъ) дѣнь и праздѣникъ 290, 6; довѣсти и троудъ 274, 3; шѣствие 60, 3; оугоднѣ 365, 27; крѣвѣмъ пролитнѣ 221, 20; безаконнѣ 135, 22; насѣльнѣ 33, 2; (прѣвоу) бесрамнѣ 394, 22; вѣсѣстнѣ 328, 10; нечѣстнѣ 485, 14.

Вероятно в тогавашното езиково чувство много по-засилена процесуалност са имали: дѣло, слово, овѣдѣ, жрѣтва, грѣхъ, пасха и под.

Заслужава да се подчертае богатата група с отглаголни съществителни на -ннѣ: сътворити — ицѣление 555, 26; цѣлениа 53, 28; (повѣсти) насѣштение 278, 27; (грѣхомъ) проштѣннѣ 523, 8; (много) спѣшение 288, 15; искушение 400, 30; призываннѣ (стѣла троица) 537, 6.

Често *изх/рез* изразява време: дѣвать лѣтъ 281, 20; часъ велии 541, 2 и пр.

Наред със сътворити се появяват и други възможности;

Оператор *с ѡ в ѣ р ѣ ш и т и*: съвѣршилъ їси пѣснь 325, 4; не ставыаа пѣсни-нѣ присно їѣ съвѣршаа по всемоу пѣти 550, 10; съвѣрши ми течение 103, 24.

Оператор *о у п р а в и т и*: оуправивъ до конѣца въздрѣжаннѣиѣ благодѣтъ 171, 14; въздрѣжаннѣе же вѣз вѣдѣннѣа чистотѣи ... оуправити са не можетъ 279, 24 (срв. полски *uprawiać sport*).

Оператор *с ѡ к о н ѣ ч а т и*: занѣ молиѣ та казнѣ цръскѣ...въскорѣ съконѣчані ѡ мѣнѣ 101, 30.

Оператор *оустроити*: *й оустрои й сладѣжжъ вѣсѣдѣ* 288, 19.

Оператор *полагати*: *много полагаѣше спѣшениѣ* 279, 18.

Тези оператори проявяват обаче ниска фреквентност.

1.3. *Междинна форма между каузатив-промяна и каузатив-сътворяване* представлява типът с изразена *изх* и неизразена *рез* като разбираща се от само себе си. *обратити*: *ѡбрати оумъ* *отроковици* 25, 26, – *прѣвратити*: *й не възмогъ прѣвратити ѡмъ оума* 111, 10, *прѣложити*: *молитвѣи того ради прѣложитъ богъ жестосръдїе ѡго* 298, 15, *много творѣше спѣшениѣ-того вѣрж прѣложити* 298, 5.

2. СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ

Тук се появява един регистратор на състоянието на даден обект, един не-каузатор, който по някакъв начин става съпричастен на едно „заварено положение“, на един вече съществуващ признак. Може да се възрази, че при глаголи от типа ‘пазя’, ‘държа’ има някаква по-голяма активност на намесата, отколкото при ‘намирам’, ‘оставям’; и в двата случая обаче нямаме работа с активността на каузатора или инициатора, а на влезлия в допир с вече съществуващото, създаденото. Тази външност, привнесеност на регистратора (континуатора) спрямо състоянието на нетъждествен с него обект дава основание да изолираме този род агресивност като *субективация* на битиен факт.

Операторите в този модел също иницират две ситуации – извън субективирания регистратор съществува носител на признака (който отговаря на *изх*) и актуализиран, отделен от него признак (отговарящ на *рез*). При статиката, която означава непроменливо съществуване, „траене“ на признак, схващането за ‘изходност’ и ‘резултатност’ се затруднява от липсата на движение на признака. Но *изх* и *рез* при статиката се разбират по-широко – изходна ситуация тук, това е обектът преди прилагане на признака, резултатна ситуация – признакът, мислен вече като принадлежащ към обекта. ‘Изходност’ и ‘резултатност’ се засилват в настоящия модел от наличието на субективатор – в *изх* признакът още не съществува за него (за субективатора), в *рез* той вече „признава“ принадлежността на признака към обекта.

Оператор *дръжати*. *Рез* е изразена със –

- ▶ страдателно причастие: адамъ... съ ^{многоиѣ} тврѣдыѣ · свързанъ дръжимъ... 468, 2,
- ▶ метафоричен локус: ѿ азъ видѣвъ дѣлесе повѣсть · свѣтълаѣ ѿ доврѣ сѣштѣ · тамо дръжѣ оумъ си 344, 12.

Оператор *видѣти*. *Рез* се изразява от –

- ▶ сегашно действително причастие: ѿ видѣста нѣкого въ бѣлахъ ризахъ посрѣдѣ облака сѣдашта 211, 15; видѣаше же ѿ сладыцѣ тръпашта 213, 12,
- ▶ прилагателно: възшедеъ ... въ клѣтъ... ѿ видѣвъ ^{иѣ} безмлъвнѣ 204, 23,
- ▶ сегашно страдателно причастие: видѣвъ чловека съдръжима ѿ сѣвиѣна 42, 5,
- ▶ съществително (номинална група с адиективна стойност): виждѣ въ мѣжи растомъ доврѣ · ѿ красны ѿ ^{иѣ} словомъ оумѣдренъ 175, 22,
- ▶ метафоричен локус: онъ же видѣвъ ѿ въ такомъ ништи образѣ 192, 1.

Оператор *мѣнѣти*. *Рез* се изразява от –

- ▶ съществително: ѿгри мѣните тѣхъ погрѣшениѣ 126, 10; да аште сиротѣ мѣниши то и того ѣтъпаде 241, 10,
- ▶ причастия, прилагателни, предложни изрази – аналогично на видѣти (по-подробно операторът се разглежда при обобщенията за предикатива в старобългарски).

В модела СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ се включи и операторът *оставити*, който заедно със споменатия вече тип употреба показва и друго поведение с много проблематична интерпретация. При *оставити* е налице явна некаузативна съпричастност с признака (при очаквана каузативна намеса) и пребиваване на признака непроменен през определена граница (в която се очаква неговата промяна). Ясно изразената „минус“-каузативност и ясно изразената „минус“-промяна маркират силно *оставити* (и неговото пациентивно съответствие *остати*) и определят двойствената му природа – той носи в себе си възможността

да обслужва ту статиката, ту динамиката. Очакваната (но нереализирана) промяна често се сигнализира в контекста: *вѣсѣмъ же дарѣи даіахъ іѣдною же тѣчѣи оставиша вѣ чѣсти* 93, 6; *како може аггелъ амбакоуѣма съвести на ровѣ лѣвиі · ѣ пакѣи вѣзвести·а прилежаща печати цѣлѣи остави* 502, 5. *Рез* в горните случаи е предложен израз с адиективна стойност и прилагателно, среща се и инфинитив: *не бо ѣни блѣдница не ѡтѣбѣже·ни развоіника ѡстави вѣити іакъ вѣ* 507, 14; *дауида ради реченоі·іакѡ малѣ ѡставѣиѣнъ вѣи пасти ѡвѣца* 546, 15.

В модела СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ, когато говорим за „субективация“, за експлициране на интервента, трябва да вземем предвид и поведението на имѣти. То излиза от своята тясна посесивна роля и започва да изразява върху широка скала субективна съотнесеност: съотнася признак на обект с интервента. Като служител на субективната съотнесеност имѣти инициира *изх* и *рез*, както останалите оператори в модела:

- ▶ *изх* съществително, рационалиум,
рез предложен израз, социатив: *приде... имѣшти съ собѡиѣ вратѡучада* 297, 29,
- ▶ *изх* съществително, рационалиум,
рез наречие, същински локус: *рѣида глаголаше длѣзника имѣти близъ не мошти же са іѣмоу чимъ іскоупити* 551, 29,
- ▶ *изх* съществително, аниматум,
рез причастие с адиективна стойност: *приде чловѣкъ нѣкто... имѣа ѡсѣла многъ благѣиѣ наложено* 291, 4,
- ▶ *изх* съществително, невеществен денотат,
рез съществително, невеществен денотат: *имѣше же брѣма хлѣвѣи чистѣи ѣ топлѣ·вино ѣ масло дрѣвѣноі · ѣ младѣи сѣрѣи ѣ айца... ѣ... криницѣ мѣдоу* 291, 5,
- ▶ *изх* съществително, невеществен денотат,
рез предложен израз, метафоричен локус: *вѣ чѣсти имѣаше вѣса лѣта патриаршѣства своіѣго* 288, 20,
- ▶ *изх* съществително, невеществен денотат, част от тялото,
рез минало страдателно причастие: *вѣлѣзе же ѡподѣакъ рѣцѣи имѣи распострѣтѣи ѣ въздѣиѣ на небо* 555, 14.

При съвпадане на *изх* и *рез* на субектната съотнесеност се подчинява и дръжати: ѣ бѣста ѡба на многа лѣта тѣчноѣ кѣз-дръжаніе дръжашта 547, 22; а́рхангѣли то ѡповѣданыѣ ꙗко ѣ ꙗнкурѣ дръжатъ 509, 17; ꙗ ли тѣ съ клеверѣтомъ своимъ моудіши · вражда дръжа 422, 8.

При пациентивността *изх* е обектът, мислен без признака, а *рез* – признакът, съотнесен вече с обекта; в този модел това е придобиваният признак.

Още в началото заслужава да се обърне внимание на характера и подчертаното доминиране на основния оператор ∇ зти⁶.

- ▶ прилагателно: ѿ двѣи оутвѣрди са нога велѣбѣдоу ѿ възстѣ сѣдрава 218, 19; ѿ мокры възша ногѣ наша крѣвѣи нашеи 77, 24; ѿже въздоухъ приѣмѣ сваштенѣ възстѣ 8, 67; ѿ оуши ѿмоу свѣтаѣ възста 142, 7; не подвиже са твои сѣмѣислѣ нѣ паче крѣпѣи възстѣ 64, 2; ѿ оуспѣдѣнѣиши възвѣше ѿ пришествѣи ѿи 256, 6,
- ▶ редовно за 'зарадва се', 'наскърби се': не оубоѣ са-нѣ радѣ възвѣ 287, 26; то видѣвѣ ѿ слѣшавѣ божѣствѣнѣи ѿванѣ радостѣнѣ оубо възстѣ 295, 28; оуслѣша же мати правѣдѣноу оумоу · ѿ рада възстѣ 26, 2; тѣгда оубо печалѣнѣ възстѣ вѣ оумѣ чѣстѣнѣи сѣ вѣсѣрѣ 295, 10,

23

- ▶ съществително: да вѣдѣтъ жрътва телеса наша 91, 21; и ра^астаа^авѣ са лѣдѣ вѣстѣ вода топла 78, 1; и вѣстѣ праведѣ^анникоу и о^аученикома іего · гробѣ пештера та 217, 2; и се твора вѣдеши ми дроу^агѣ приснзи 65, 24; да пришѣдѣшоу мѣнѣ самовидѣ^аци вѣдѣтъ 314, 6; да сами послоу^аси вѣдѣтъ 316, 26; и вѣдѣ съпричастѣ^анникѣ христосоу 225, 24; да и вѣ приа^алѣ і^авѣнѣ кѣ себѣ · да іемоу би вѣлѣ о^аученикѣ 275, 7,
- ▶ метафоричен локус: и въ радости вѣвѣ · вѣставѣ цѣлова ихъ 39, 25; а^ариѣнѣ же воевода се слѣшавѣ въ гнѣвѣ вѣвѣ... глагола 153, 21,
- ▶ сравнителна конструкция: ізмѣни са лице іемоу · и вѣстѣ а^акѣ пламѣ 159, 17; вѣзд^аоу^анѣша на капишта · и тоу а^абие сътрѣ^аша са · и вѣша а^акѣ прахъ 180, 17; приде съ небесе роса · и вѣстѣ сковрада іако не видѣ^авѣши о^агнѣ 158, 3.

Прави впечатление употребата на вѣти като оператор в тази група само в минало и бъдеще време. В сегашното време той явно не може да се пребори със своята битийна, дуративна функция – с функцията си на оператор в модела СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ (вж. 4). С тази си дефектност той има възможни помощници в операторите:

т^а в^а р^а и т^а с^а да: сама са послоу^ахѣ себѣ твориши 241, 20; ции вѣ нашего вѣшѣши са творите 88, 17; съкажи ми w чловѣче · іеже са твориши показанію с^апротивѣ^анникѣ 361, 11; то како тѣ чловѣкѣ съ самѣ са твориши богъ 330, 25,

п^а рѣ л^а о ж^а и т^а с^а, п^а рѣ мѣ н^а и т^а с^а, р^аез предложна конструкция: и а^абие ізиде вѣсѣ · и прѣложи са въ зми великѣ 173, 23; побѣжденѣ же вѣвѣ днѣволѣ прѣмени са въ мѣжескѣ о^абразѣ 78, 24,

п^а рѣ т^а в^а р^а и т^а с^а със заслужаваща внимание безпредложна р^аез: ма^акѣкоіе же іѣстѣство водѣноіе · каменеіе подраживо прѣтвори са 90, 11.

Употребата на вѣти във функцията на оператор при пациентивната динамика, във функцията на днешното ‘стана’, слага отпечатък върху пасива в български език. Всъщност именно във формите на пасива той пренася своето динамично значение, функциите си в тук разглеждания модел – а^атѣ вѣстѣ ‘хванат беше’ – срв. полския пасив със *zostać*, немския с *werden*. Това функ-

ционирание на *взѣти* в два модела с противоположни признаци по динамичност – 3 с *+дин* и 4 с *–дин* води до сливане на „пасива на състоянието“ със същинския пасив и до аморфизирание на категорията.

В старобългарски пациентивната динамика с *рез* страдателно причастие: *и доуша ѿтъ земль исподѣнийхъ истръжена възѣтъ* 317, 24 гръцки *ἀνασπαστός ἐγίνετο* – и същинският пасив: *рѣвъ вожий ѣртемонъ ѣтъ възѣтъ · нечистѣимъ комисомъ* 224, 6 (гръцки *κратηθεῖς*) нямат формални разграничители.

3.2. Пациентивна динамика-пораждане

Основанията за причисляването към моделите на подобна група са същите, както при каузатив-сътворяване (1.2). И тук *изх* и *рез* съвпадат.

Основен оператор е *взѣти*: *въ лѣто двѣдесѣтъноу и четвъртоу ... матежъ възѣтъ великъ* 220, 12; *и гласъ възѣтъ к нимъ* 75, 23; тако оубо мѣслаштемѣ ѣма · възѣтъ нѣчто сѣ не вѣрѣнѣимъ не ѣзвѣсто 210, 21; *плиштъ и възискание ѿ немъ бѣдетъ* 131, 3; *да бѣдетъ свѣтъ! и възѣтъ свѣтъ · да бѣдѣтъ звѣздѣ...* и *вѣша* 317, 16, 17.

4. СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ

Тук признакът битува статично в носителя си.

Оператор *прѣвъзѣти*. *Рез* се изразява от:

- ▶ сегашно действително причастие: *ѡни же прѣвъзѣахъ непокораште сѣ ѣмоу* 29, 27; *прѣвъзѣахъште же кричаште ѡ прѣславъ нѣбѣмъ чоудеси* 35, 11; *прѣвъзѣахъ чоудаште ѣго* 37, 1; *прѣвъзѣа же въ тѣ ношть веселаште сѣ ѡ наказании господѣний* 75, 29,
- ▶ минало страдателно причастие: *прѣвъзѣа же звѣрие затворени съ нима три дѣни* 183, 27,
- ▶ предложен израз с адвербиална стойност: *вѣси же оуслѣзаша гласа сего·и... ве съна прѣвъзѣа до свѣта* 71, 3; *іако прѣвъзѣа въ ѣма христосово без вѣрѣда* 139, 13,
- ▶ метафоричен локус: *онъ же виѣнъ и прѣвъзѣвъ многѣ часѣ въ тѣхъ ранахъ* 47, 9; *повелѣно ѣ... различѣнѣимѣ мѣжками мѣжити тѣ· ѣште оубо въ непокорѣ прѣвъзѣаѣши* 148, 26 и *още прѣвъзѣати въз: невѣрствѣ* 323, 13; *несѣтствѣ* 42, 2; *безоуміи* 33, 28; *бѣдѣ* 275, 27.

Често се появяват комбинации от изразители на *рез*: въ градъ прѣвѣваахъ въ мнозѣ радости ожидахъшѣ 98, 11, където *рез* се предава от препозиционална фраза – същински локус⁷, препозиционална фраза – метафоричен локус, и сегашно действително причастие.

Красноречиви са и случаите на хипертрофирана употреба в изказа: мнози дѣни безъ їди прѣвѣваста їакоже въ поустѣини · многашди же всѣхъ ачѣвѣхъ мѣ днии · любѣзно безъ їди ї питиѣ прѣвѣвааста · ї въ толицѣхъ оудржчени тѣла ї скждоути їздрадѣнїи · акы на трепезѣ цѣсарѣстѣи веселаша са прѣвѣваааста 547, 25, 26, 28.

Оператор *вѣ* т.и. Функционирането му тук се ограничава (срв. голямата активност на прѣвѣвати) поради дублирането с модел 3. *Рез* се изразява от –

- ▶ прилагателно: како присно блѣдѣ съ нзїнѣ роумѣно лице їмоу їстѣ 133, 8,
- ▶ съществително, разширена именна фраза: пиони рече · їако кръстьянѣ єсмѣ 131, 27; азъ во їсмѣ въскрѣсенїе ї жизнь 311, 10; мжъ во їсмѣ оубогъ ї грѣшнѣ 551, 14,
- ▶ сегашно действително причастие (точно съответствие на гръцката конструкция, висока фреквентност): ї вѣаста въ огни поїхъшѣ и хвалашѣ бога 5, 20; вѣахъ же въ црквишти томъ змиѣе живѣшѣ 227, 28; ї вѣдеши ї тѣ очиштаа мнози ѿтѣ вѣсѣ 236, 1.

Специално внимание трябва да се обърне на сегашното действително причастие на този оператор – *съ*. То като че ли вече не представлява кондензиран предикат, както другите подобни причастия, а се е превърнало по-скоро в постоянен придружител на съществителното в номиналната фраза – петрифициран показател на атрибутивно отношение, вашъ же въ камѣнѣ съ ѡкамени ваша срѣдѣца 34, 8 сякаш е по-близо до ‘вашият бог, каменният, вкамени вашите сърца’, ‘вашият каменен бог вкамени вашите сърца’, отколкото до ‘вашият бог, бидейки каменен...’ или ‘вашият бог, който е каменен...’. Срв. още въскъ во въ волѣзни съ тѣлеснѣи блѣднѣе зѣло 159, 25 ‘всеки (телесно) болен става мно-

⁷ Същинският локус при специални условия, които тук няма да се разглеждат, също изразява *рез*.

го блед', въ то же врѣмѣ гонениа · ѡбрѣтоша сѧ въ персѣствѣ земли... дѣва брата варахисий и ѿвна ѿменѣмъ нарицаѣма · мжжа правѣдѣва · ѿспльнь сѣшѣта вѣрзи 255, 14. Подобна употреба на съи (за варианта сѣшѣтъ вж. по-долу) налага един паралел с носителите на деиктивността, с изразителите на категорията 'определеност'.

Оператор *сѣи* тѣи –

- ▶ *рез* метафоричен локус: ѿже во ѿне жьрѣтъ жензи въ вѣднѣствѣ стоѣтъ 131, 20,
- ▶ *рез* адиективно причастие: да ѡубо не гнѣвай сѧ на на · ѿко ѡтврѣгоша сѧ тебе · дръвѣе · ѡбаче стоѣтъ непрѣклонни 110, 4. (Вж. за *сѣи* тѣи и при спомагателните категории на операторите.)

Оператор *оста* тѣи: с аналогично поведение на *оставити* от модел 2, в смисъл на заложенa у *остати* двойственост спрямо статика/динамика, обусловена от маркирането с минус-промяна. Експлицираната минус-промяна вече смущава представите за същинска статика, в старобългарски обаче изглежда още няма основания за динамична интерпретация на *остати*: ѿсе онзи нивзи противѣ не копанзи остаѣтъ 37, 23; нъ ѡста ничѣсоже приѣмъ вѣрѣда · жѣтръ съи ѡу ѡгна 23, 3. При изразена в контекста причина за очакваната, но нереализирана промяна се среща като конкурент и *прѣвзѣвати*: вѣврѣженоу же вѣзвѣшъ... ѿсакиѡу · въ сѣмрѣтънѣжѣ пѣчинѣ · прѣвзѣствъ цѣлѣ · не приѣмъ никакогож зѣла 193, 23.

* * *

Прегледът на реализациите на четирите модела показва, че всеки от тях избира и развива един ограничен брой основни оператори, понякога дори само един основен. За отделните модели те са:

1. ДИНАМИКА/АГРЕСИВНОСТ (+*дин* +*агр*) – *сѣтворити*
2. СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ (-*дин* +*агр*) – *ѡврѣсти*, *оставити*, *хранити*, *видѣти*, *мнѣти*
3. ДИНАМИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ (+*дин* -*агр*) – *взѣти*
4. СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ (-*дин* -*агр*) – *прѣвзѣвати*, *взѣти*

Два от моделите притежават характеристика с противоположни знаци (2 и 3). В заглаждането на това противоречие модел 3 си е послужил с оператор с битийно дуративно значение – *взѣти*, заимстван от модел 4. За разрешаване на противоречието в модел 2 вж. по-долу.

Преди да се направят изводи от наблюденията върху явлението в старобългарски, необходимо е да се хвърли поглед върху предикатива при четирите представени модела.

Без да се навлиза в подробности, трябва да се спомене, че под предикатив тук се разбира понятие, много по-широко от традиционното сказуемно определение. Глаголите-оператори изтеглят в позиция на предикатив „части на изречението“, които не сме свикнали да виждаме в предикативна функция. Така е например с метафоричния локус и дори със случаи на конкретно локално определяне. Най-общо за характеристика на предикатива се смята съпричастност към признаците на партиципанти, изразени на синтактичното равнище в подлога и прякото допълнение. Носител на тази функция могат да бъдат: съществително, прилагателно, причастие, наречие, препозиционална конструкция, финитна глаголна форма със съответни придружители, определяна като подчинено изречение (*виждаш ли си го да плаче*). Извън предикатива остават предимно изразителите на конкретно локални и темпорални категории, които не се схващат като характеристики на един актуализиран в мисълта и речта обект (заедно с признака му), а на цял комплекс от обекти (и признаци), т. е. тези обстоятелства, които се отнасят към текстова цялост с много предикативни единици.

И така, наред с разбираното под 'сказуемно определение' за предикатив в старобългарски се смятат *отъхождааша рѣдоуишша сѧ, ѡнъ же видѣвъ тако сѣмнѧшѧ сѧ, сконѣчаша сѧ мѣчѣмъ · въ исповѣданіи христосовѣ, ѡ прѣвѣвъ многы часы въ тѣхъ ранахъ, дрѣжитъ насъ посрѣдоу рѣки и пр.*

Поради характерните признаци на модели 3 и 4 предикативът в тях в огромното мнозинство случаи е съотнесен с изреченския субект, противопоставен на предикатива в моделите 1 и 2, където агресивността, външната намеса в битието на обектите (признаците им) предизвиква необходимостта от появата на синтактичната равнина на т. нар. второ сказуемно определение или втори винителен. За удобство тези два вида тук ще наречем съответно I и II предикатив.

I предикатив (модел 3 и 4).

Безпредложни носители на функциите на предикатива (без-предложна *рез*).

Модел 3: съществително, прилагателно – *растаавъ са лѣдъ бѣитъ вода топла; оутвърди са нога велѣбѣдоу ѿ бѣитъ съдрава.*

Бѣити, макар и изразител на признака динамичност, не може да наложи никакъв друг падеж освен *н о м и н а т и в*. Номинативът господства и при глагола *творити са*.

Тук трябва да се спомене, че глаголите-изразители на субект-на динамика в другите падежни славянски езици – *становиться, zostać, stát se* и пр., почти без изключение налагат творителен падеж (по данни на Х. Кршишкова⁸; авторката нарича този тип глаголи 'фазисные связочные глаголы').

Модел 4: съществително, прилагателно, причастие – *си во вози аже мѣниши · камение ѿ дръво ѿ мѣдъ ѿ желѣза сѣтъ 177, 2; ѿ живи сѣтъ 140, 15; ѿнъ же по ѡбѣчаю своѣмоу непрѣклоненъ прѣбѣитъ 193, 1; стави са коравъ посрѣдоу рѣки ѿ бѣаше клатимъ зѣло 151, 3; ꙗко ѡнъ нивъ противъ не копанъ ѡстаѣтъ и многобройните случаи на гръцкия образец: сватаѧ же бѣста поѧшѧта и хвалашѧта бога 183, 26 ἡσαν ψάλλοντες...*

И тук, както е известно, господства *н о м и н а т и в ъ т*.

II предикатив (модел 1 и 2).

Тук вече трябва да се отчита формата и на двете ситуации – и на изходната, и на резултатната. Изходната ситуация и в двата модела винаги се изразява от именна форма в *а к у з а т и в*.

Модел 1: резултатната ситуация при най-честия оператор на този модел *сътворити* също се изразява в голямото мнозинство случаи от именна форма (съществително, прилагателно, причастие) в *а к у з а т и в*.

От сателитните оператори акузатив на изразителя на резултатната ситуация изисква и поставити.

Модел 2: резултатната ситуация и тук най-често се проявява в именна форма в *а к у з а т и в*.

При операторите на този модел е добре да разграничим три подгрупи:

⁸ Křížková, H. Именное сказуемое и структура предложения в современных славянских языках. – International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 1970, p. 13.

а) тип *овръсти/оставити*; *хранити*, *влюсти*, *дръжати*, където интервентът представлява регистратор, фиксатор или поддръжник на признак, мислен като съществуващ извън и независимо от този интервент;

б) тип *видѣти*. Глаголът показва значение ‘съзирам’ и ‘смятам, мисля’. С това вече той представя едно становище, отношение на интервента към заварения признак *виждѣ же та ѿ добродѣтели · ѿ рѣчи · зѣло* 100, 13; *виждѣ въ мѣжи растомъ добры · ѿ красны · ѿ словомъ оумѣдрены*; *виждѣ во та двѣицѣ мѣдрѣ сѣштѣ · ѿ многѣ прѣмѣдрѣсти имѣштѣ* 1, 20. Този тип представлява преход към

в) тип *мысли*, *вѣдѣти*, който вече показва явна ангажираност на интервента спрямо съществуването на признака, неговото лично „мнение“ за съотносимостта на изходната ситуация с резултатната. Интервентът тук може да бъде само рационализъм, а признакът вече не се представя като обективно съществуващ, а като продукт на съзнанието на интервента. С това такъв тип глаголи често си спечелват определението ‘модални’. Посочената особеност обаче се носи единствено от лексикалното значение на операторите, тяхната модалност не оказва никакво влияние върху синтактичното структуриране на обкръжението им; заели мястото на оператора в модел 2, те само показват най-силната степен на агресия на интервента върху статичен признак: *ѿгри мнѣ тѣхъ погрѣшениѣ; издавѣна во та вѣмъ дѣлѣсѣ ѿтвѣръгѣша сѧ* ѿго 336, 3; *ти во вѣдѣтѣхъ ѿ · издавѣна сохъ* 18, 18.

При разглеждане на предикатива трябва още веднъж специално да се подчертае почти облигаторното присъствие на сегашното действително причастие от *вѣти* – *сы*, когато става въпрос за модела СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ. Всъщност *сы* като изразител на непроменливост, статичност може да се появи единствено в този модел и евентуално в модел 4 СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ, но тъй като операторите са битийни глаголи, причастieto би било не-нужна тавтология. А в същото време модел 2 с противоположни знаци на признаците (*-дин +агр*) има нужда от помощник за смекчаване на противоречието. Този помощник той изглежда намира в акузативната форма на *сы*, която се превръща в петрифицирана частица за подчертаване статичността на признака, противопоставена на агресията при неговото регистриране:

мнѣхъ бо а злата пльнѣ сѣшѣ 52, 18; азъ тебе стара сѣшѣ и тацѣми сѣдинами оукрашена сѣшѣ мнѣ 48, 7; кѣде ѣстъ сестра твоѣ ѣже тѣ мѣниши дѣвѣ сѣштѣ 4, 16; азъ оставихъ и на мѣстѣ хромъ сѣштѣ 218, 27. И макар формите на гръцкото *ѡν* да показват подобно поведение, стабилността на старобългарското сегашно действително причастие на *вѣти* в модел 2 е много по-голяма.

* * *

В заключение от прегледа на предикатива, изразен от име, в четирите модела могат да се направят следните обобщения:

В моделите 3 (+*дин* –*агр*, оператор ‘ставам’) и 4 (–*дин* –*агр*, оператор *агр*’сѣм’) I предикатив приема формата на номинатива, с незначителни компромиси в полза на творителния падеж. Това състояние не съответства на изразителите на аналогичните семантични модели в синтетичните славянски езици. (Засвидетелстваните в отдалечени исторически периоди подобни на българските конструкции, вероятен плод и на влияние, са нежизнени, непродуктивни, отстъпили в по-нататъшното развитие на езика на творителния падеж или на други форми на израз.) То говори определено в полза на самобитността на старобългарския език. Унифицирането на формата изреченски субект – I предикатив не може да се разглежда по друг начин освен като аналитична характеристика.

В моделите 1 (+*дин* +*агр*, оператор ‘правя’) и 2 (–*дин* +*агр*, оператор ‘регистраiram’) II предикатив заедно с винаги именния изразител на изходната ситуация носят формата на чистия акузатив. И тук старобългарският език проявява несходство с днешните синтетични славянски езици. Освен липсата на благоприятна среда за реализиране на такива модели (липса на разединеност на предиката), и оттук ниската им фреквентност, срв. още и коренно различната характеристика, която придава творителният падеж, напр. полски *zrobiła go sławnym*. Наред с това някои варианти на моделите са нереализуеми в синтетичните славянски езици – срв. погоре модел 2, разгледан при предикатива, с абсолютна нереализуемост на подгрупа ‘в’ например в полски език (**myślę go dobrego i dobrego, *uważam go mądrego i mądrego*).

Благодарение на тези модели, на тяхната продуктивност в старобългарски пред номинатива, и преди всичко пред акузатива, се отварят широки перспективи. Един модел на предикат с постоянен елемент – оператор и всеки път възпроизводим, променлив по съдържание, но определен по форма партньор, предоставя на езика едва ли не неограничена свобода за своето репродуциране. По този начин модели 1 и 2 с новооткритите възможности на акузатива довеждат до съдбовно за аналитизма последствие – стихийното нахлуване на пряката винителна реакция. Настъпление то на акузатива се извършва не толкова в борба с други падежи (конкуренцията тук е периферно явление), а вследствие на установяването на нови предикативни модели. По тази линия (и разбира се в цялостната същност, характеристика на акузатива) трябва да се търси и установяването му като казус генералис преди окончателното отмиране на падежната форма в българския език.

Както вече беше споменато, четирите модела избират по един или няколко основни оператора, около които се струват сателитни образувания. Основните оператори, придружени от своите сателити, влизат помежду си в опозиционни отношения, в опозиции от нов ранг с висока степен на обобщеност и абстрактност, с което образуват стройна, лесно използвана от езика система. Наред с тази високорангова „парадигматика“ на аналитичния предикат трябва да се обърне внимание и на една друга негова характеристика, идеята за която внушава II предикатив, с кондензираната предикация, която той съдържа. Моделите 1 и 2 абсорбират моделите 3 и 4, в резултат на което наслагват две отделни предикации:

онъ бысть кротъкъ (модел 3) – сътворихъ его кротъка (модел 1)

онъ естъ кротъкъ (модел 4) – обрѣтохъ его кротъка (модел 2)

С езика на генеративната граматика това ще се нарече двубазисна трансформация.

Разбиването на модели 3 и 4 на оператор и вариращ елемент (предпочитани форми в езика ни от старобългарски до днес, срв. напр. *ставам тъжен*, *ставам сериозен* като единствена възможност срещу полското *posmutnieć*, *spowaźnieć*) дава възможност на експликатора на агресивността да се намеси в синтактичната

реализация на тези два модела, като измести подлога в тях в позиция на пряк обект (*човекът става богат* → *правя човека богат*). Това явление можем да наречем изместване на субекта надясно по синтагматичната ос, а резултата – насложена предикативност.

Насложената предикативност е една от основните характеристики на всеки аналитичен език. Докато при разглеждането на предикатива се изтъкна заслугата на моделите като инициатори на морфологични явления – утвърдители на номинатива и акузатива, то тук трябва да се подчертае синтагматичната им заслуга за приобщаване към аналитизма.

Разгледаните модели и техните характеристики говорят, че структурата на старобългарския език осезателно се пренастройва по посока на аналитизма. Именно в предиката трябва да се търсят корените на аналитичните прояви и именно предвид на неговата реформаторска роля в езика трябва да гледаме на старобългарския като на език, дълбоко узрял за аналитизма, език в който вече е готов конфликтът между форма и съдържание.

НОВОБЪЛГАРСКИ ПЕРИОД

От новобългарския период са предпочетени текстове, които предхождат днешната книжовна норма. От една страна, това е Софрониевият език в преписите на Паисиевата история (1765 и 1781 г.)⁹, подпомогнати от фрагментарен материал от Свищовския дамаскин, от друга – езикът на Вазов в „Нова земя“ (издание 1939 г.). Този избор е съобразен със специфичната ситуация при един език, който започва да се формира като книжовен и излиза на международната интелектуална сцена в обкръжение от вече изградени родствени книжовни езици. Техният авторитет, при родствената близост, играе голяма роля за нивелация на самобитността на новопоявилия се, формиращ се книжовен език. Подборът се е стремил да „изпревари“ днешните резултати от тази нивелация. Той се е ръководил и от съображението, че за силата на едно явление можем да съдим, когато то прозира през

---

⁹ Ст. Романски. Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 год., съпоставен с преписа от 1765. В: „Български старини“, 1938, кн. IX.

известни изкуствено наложени бариери: при Софроний, колкото и да е жив и народен езикът му, това са реминисценциите на Паисиевото архаизиране, при Вазов – съзнанието за създаването на норми на художествен език, известен стремеж към „европеизиране“.

Двата типа ексцерпирани източници се разглеждат отделно. Това изглежда целесъобразно предвид огромната разлика в литературния им статус (художественост, интелектуален престиж), а и заради времето, което ги дели.

*СОФРОНИЕВИ ПРЕПИСИ НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ,
СВИЩОВСКИ ДАМАСКИН*

1. ДИНАМИКА/АГРЕСИВНОСТ

1.1. *Каузатив-промяна*

С о ф р о н и й (представя се материал предимно от новия препис – 1781 г.; рядкото привличане на стария препис е придружено с отбелязване на годината – 1765).

Оператори *сторя, направя, учиня, начиня, струвам* –

- ▶ *изх* рационалиум, съществително/местоимение,
рез рационалиум, съществително:
...и поишель сас голамаа сила на Цариград... и сториль цара Константина себѣ данника за много време; По немь учинили болгари себѣ крала Тривеліа патаго, челоуѣкъ избранъ, веледѣшен, благополѣчен; и оучиниль себѣ данники кесари римскій и гречески; и покорали себѣ римскій кесари и греческіа и стрѣвали ги много пѣти данники (1765 – елипса; и покарали кесари себе много пѣти даники),

- ▶ *изх* и *рез* веществен денотат:
Сетне повелалъ Крънь та ѡбковали главата Никифорова сас злато и направилѣ а чаша (срещу 1765 – и начинили чаша от нея); онаа рѣка нарекли Москва, а спореть онаа рѣка и оно село, сетне по мало начинили го град и поставили тамо престоль царскій.

Оператор *поставя* –

- ▶ *изх* рационалиум, съществително/местоимение,
рез прилагателно:
тебѣ постави отецъ мой издавна въ Видинѣ самовластна,

- *рез* предложен израз, метафоричен локус:
ако бы могль да навый Апомара и Тиверїа и да постави тогѡ пакъ на царство; и поставиль пак Івстїніана на царство.

Оператор *преклоня* –

- *рез* предложен израз:
Сетне ѿнїй Лагань по накой време преклониль къ себѣ войската болгарскаа...; Той лѣкавый Іванко зговорил са сас своите рѡдове и сас своите братїа, іѡще много челѡвѣци преклониль на своа совѣтъ.

Оператор *обръщам* –

- *рез* предложен израз:
...избирали крастнїй церкви и ѡбращали ги на цамїй,...

Свищовски дамаскин

Оператор *направля, сторя* –

- *изх* рационалиум, съществително/местоимение,
рез рационалиум, съществително:
Ищѣши да направи калугерица, ала ни смеа да я направи, дукътъ и ни видѣ произволенїету; А ти иди със дубрь вола да та направи госпожда на сичката си държава...; избраха неа и направиха а игуменица...,
- *рез* прилагателно:
благословень богъ, дету ма менѣ сподоби и достойна ма стори госпожда моа и владичица моа жена та зехъ.

Оператор *сподобя* –

- *рез* да-форма:
благословень еси, господи, оти ни мѣ си забравиль менѣ недостойна раба твоего и ма спудоби да видѣхъ сети дщера моа.

Оператор *угудя* –

- рез* предложен израз, метафоричен локус:
добрѣ ми беши със очи да гледамъ сѣкоги на пречистаа твоя икона, ала сеги тѣе ма угудиха на голѣма бѣдъ, оти погледаха на челѡвѣка нечистива...

Оператор *обърна* –

► *рез* предложен израз:

оти ни си ма оставила на скръбъ неги на печаль и пакъ печалью мой да го обърнишь на радость.

1.2. *Каузатив-сътворяване*. Тук *изх* и *рез* съвпадат.

Софроний

Оператори *сторя*, *чиня*, *учиня*, *струвам*, *направля* –

и испадили ги мацарите, за то сетне имъ сторилъ светий краль Тривелѣа голамое отмщеніе...; И ѿт велика злоба, що имали греците на Самвила... та сторилъ Никифоръ царь мѣчителство неслышанноу ѿт вѣка,...

Редовно се среща „сторя мир“: И върналь са царь назать и тако съ моленіемъ сторилъ миръ сас болгарите; сторилъ миръ сас тахъ;

Такѡ са раздрѣшила сила Иванкова и Митрова, що чинили много смѣщеніе между греци и болгари; И тако за петьдесать и четири лѣта непрестанноу брань чинили греците сас Асѣна...; и пратилъ мацарскомѹ кралю, да бы пришель въ Болгарію и да оучини пакость Сумонѹ и болгаромѹ; Тогива Копронимъ оучинилъ миръ по привидѣніемъ сас цара болгарского,...

...и рекль: зарад почестъ царство греческое не мога стрѣва брань и к'рамола сас родове непотребный (1768 – вдигна крамола); Такѡ царь Сумеонъ Лабас... много пакость стрѣваль на греците...; онъ почель... да стрѣва брань и волхвованіе на земли, Затова направилъ на онаѹ гора палата голама...; И Невротъ... созваль челоуѣците и рекль: да направима себѣ столпъ, сиречъ кѹла та землата (1768 – да начиниме).

Свищовски дамаскин

Оператори *сторя*, *струвам*, *направля* –

сѣкаши, оти ще да стори волѣта Игемонова; имамъ надежда, замъ да сторишъ благодать и да ми исцѣлишь рыцете; Струва ми са по-добрѣ и да сторишь доброту, дету преблагѣ

богъ даль; ни подобава тебѣ да сторишь такъвзи срамъ на наши манастирь,...; като ми стори менѣ голѣма милость мати милости,...; Тугизи стори царю радустъ със зетѣ си и със Маріа доволно... Тебѣ туй подубава, а нѣ чи самси да ги струвашъ тези работи; ала бѣ и блудникъ твърдѣ и сѣкоги си струваши вола на тѣлоту; Ала азъ струвахъ припираніе със него...; Подирѣ зе кнезу да струва испитаніе, кой бѣ, дету унуй... написа.

И хипертрофираната употреба на тези два оператора:

Ала и сама Маріа много благодарѣніе струваши, кут си дукараши на умъ радѣ голѣмъ благодарѣтъ дету стори пресветаа. По-много милостинѣ струваши със дветѣ си рѣце, оти тѣй казваши: ни съ мои тези рѣце, ами на небеснаа царица.

Игуменицата... пріе а със голѣма радость, иска да направи Игемону почистъ.

2. СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ

С о ф р о н и й

Оператор *държа, съдържа* –

- рез прилагателно:

И держаль за много време царство болгарское мирно и безметежно (1765 – и предрержал’ за много време царство болгарское мирно и безметежно) – не следва да се третира като наречия „мирно“ и „безметежно“; Софроний отбелязва наречията доста последователно с омега; да бы размножи строилъ королевствѣ и твердѣ содержаль върѣ христіанскѣю.

Оператор *оставя* –

- рез прилагателно, причастие:

ако щете да имате миръ сас нас и да остави землата ваша цѣла невоевана, а вѣе испадете Алезандра... (1765 – и двата обекта се отнасят към „имам“: още щете да имате миръ със нами и землю вашѣ цѣлѣ невоеванѣ).

Оператори *видя* –

- *рез* причастие:

1765 – видѣль его одѣна въ гречески одежди, въз’мнєвъ, ѣко

грекъ' есть... (в новия препис – пакъ накой болгаринъ да го види на пѹтъ, какъ е облечень въ гречес'ки одежди, възмналь го, чій грекъ,...).

Свищовски дамаскин

Оператор *намеря* –

- ▶ *рез* прилагателно:
и тойзы час оздравѣ. И по полунощъ отиди попо да пее утрѣни и намери Маркїана здрава,
- ▶ *рез* прилагателно и финитна глаголна форма:
И тамъ дету ходѣши намери едного мъртва на край мурету пудъ брѣго де лижи.
- ▶ *рез* че + финитна форма:
утиди попо и намери врачатокъ чи съ' ѣ разболѣль.

Оператор *държа* –

- ▶ *рез* се изразява от наречие:
видѣ та тебѣ какъ държишь заповѣдь божїе безѣпорочно.

Специално внимание заслужава развитието на оператора на субектната съотнесеност *имам* заради изненадващо силните позиции, които показва в изследвания материал:

- ▶ изх рационалиум (следователно намален диапазон на 'посесивността')
- рез* съществително, рационалиум, с адиективна стойност и именуваль сѧ царь вселенскїй, защо имеал' себѣ данници греци и рїмскїй кесари и дръгите крали. Насложената предикативност тук се съставя от 'гърците... били (негови) данници' + 'имам' на субектната съотнесеност.

Аналогични са и случаите:

И имеаль светый мъжїй патрїархи въ Терновѣ...; Іоуше имеаль ед'наго роба грекъ, нарицал сѧ Феодоръ Кофар; Но Іоуанъ, светый царь, имеаль жена грекина и шѣра грекъ,

- ▶ *рез* разширена именна фраза:
И преводиль власи и арнасти и греци... И много от тѣхъ воини имеаль над греци,

- *изх* рационалиум,
рез числително с адиективна стойност:
 И завель ги сас себѣ въ Сербію и имель Вѣкашина перваго по себѣ и кнеза Лазара втораго. ('Вукашин бил първи след него и княз Лазар – втори' + базата на субектната съотнесеност.),
- *изх* рационалиум,
рез предложен израз, до известна степен фразеологизиран, или социатив, или локус близък до метафоричния:
 Ималь на помощь десѣтъ хилади и триста немцы...; А Никифоръ... настѣпилъ на Болгарію. Имель сас себѣ и сына своего Старикиа; той имель сына при греческаго цара на има Асѣнь Іоанъ,
- *изх* съществително, веществен денотат,
рез предложен израз:
 И такѣ имель оное писаніе велми въ ползѣ дѣшевномую.

И съвпадане на *изх* и *рез* –

- невеществен денотат: Батое краль пакъ ималь войска сас Ісѣтїана цара...; да бы имель миръ сас тахъ; И тамо имели помощь ѿ Сербїе. Редовно при 'психическо състояние': Като воспрїалъ свѣтъю вѣрѣ, имель голамо благоговеніе и оусердїе къ Христѣ Богѣ; И ѿ велика злоба, що имали греците на Самвила...; како грецы ѿ зависть и ѿ ненависть, що имели на болгарѣ, та...; И ималь голама жалость краль Батое като оумираль, защо не оумреть на войска; И тако имели велика ненависть двата между себѣ; но имели голама ревностность за христїанство; Ала бароните и войската мѣ, защо имели голама любовь на него...; Той Іоанъ Калиман имель голама вѣра и оусердїе къ светомѣ Димитрію...

Наред със субективацията на факт чрез 'имам' със съотнасянето на факта към една актуализирана централна позиция и съответното му йерархизиране спрямо нея, голям интерес представляват и категориите, които този оператор е в състояние да неутрализира. Срв. напр. възможностите за туширане на 'каузатор', 'адресат' и пр. в случаи като: И тамо имели помощь ѿ

Сербіе; или нивелацията на дуративност/моменталност: Той Таганъ пратилъ писмо на цара Коп'ронима... да бы имели миръ греци и болгари и да има сас Копронима цара разговоръ лицемъ къ лицѣ – с което се докосват и отношенията на оператора с категорията на глаголният вид.

Субектната съотнесеност се подпомага от оператор 'държа', особено когато 'имам' крие опасност от посесивна интерпретация: и малко земя държалъ в Сремъ... (1765 – и ималъ мало в Сремъ... неколико земя); Той Константинъ и сынъ его Михаилъ держали жени от дома серб'скихъ кралей... (1765 – имали жени). При 'държа' на преден план все пак остава дуративността на признака и континуаторската роля на интервента: Защо въ то време сербіето были держали римскаа ересь, затова запъсвавали църквите болгарскій; Затова слабо размѣвали законъ божій, що были ис'перва держали за сед'мьдесать и пять години христ'ян'ство – докато 'имам' служи по-недвусмислено на субектната съотнесеност.

Във връзка със субектното съотнасяне 'имам' се появява и на мястото на 'мисля', 'смятам', старото мнѣти. *Рез* предложен израз: и нарекли го Сил'ній Стефанъ и имать го за светаго...; както сегашните хитреци, що ги ты имашъ за почестъ.

Свищовският дамаскин дава също красноречиви примери на експлицираната субективация на признак: Оти знаеши, чи тѣа много пъта молбата си имаша на пресветаа богородица.

3. ДИНАМИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ

3.1. Пациентивна динамика-промяна, превъплъщение

С о ф р о н и й

Оператор *стана* –

- ▶ *рез* съществително:

Той перво, като станалъ краль, разбилъ мацарите... (1765 – въ началъ своего королевства); Сетне по накой време той Василѣа станалъ царъ греческій (1765 – По някое же време царъ билъ Василѣа).

- ▶ *рез* прилагателно:

ами са отдѣлили и тѣе до край от внова време и станали самовластни. Сет'не по мало оумножали са и станали силни (1765 – но се ѿцепили конечно от онова време и били самовластни. И по мало, како ишле, ѿни са оумножили и силни. – така!).

Оператор 'съм', както се вижда, бива решително изместван от *стана*, но все пак още успява да се закрепни някъде: сетне той Василѣа былъ царь гречески.

Оператор *падна* –

- *рез* метафоричен локус:

Като чълъ Алеѣѣа царь то побитѣе воин'ское, падналь въ ѿтчаѣнїе...

Оператор *прийда* –

- *рез* метафоричен локус:

Но по накой време пришель въ чѣв'ство...

Оператор 'остана' поради заложената в себе си двойственост (вж. Старобългарски период; модел 4) показва склонност и към обслужване на пациентивната динамика. *Рез* прилагателно и предложен израз с адиективна стойност:

и ѿтекли сычка войска греческаа, и разбилѣ и поробилѣ а...

И тако ѿстала греческата земля пѣста без' войска.

Личат и колебания между статика и динамика: А болгарите ѿбсѣднали Рѣсчѣкъ за много време, и тако царь Котакѣзимъ ѿсталъ като ѿтчаѣникъ въ недоумѣнїе, какво да стори (1765 – сталь ѣко ѿтчаѣникъ въ недоумѣнїе, что бы имѣаль творити), което налага статична интерпретация.

Свищовски дамаски

Оператор *стана* –

- *рез* съществително:

И стана и той калугер' на тойзи манастирь; и стана попъ.

Оператор *обърна се*, изразяващ пълна метаморфоза и приобщаване към външен обект, като и двата варианта са третираны наравно от езика –

- *рез* предложен израз:

Печаль твоя нинѣ ще да са убърни на радустъ; Игемонъ, кату видѣ очите, почуди са и тутакси са обърна на божествни мисль,...

Оператор *намеря се* –

- *рез* прилагателно, предложен израз с адиективна стойност:
Туй речи пресветаа богородица, и съсь речта нейна намери са Марія съсь рыцете здрава; и гласъ чуха, речи: прѣими свѣтъ той благодатѣю от менѣ са и родиль. И подирь гласо са намери Ана съсь очи и прогледа...

3.2. Пациентивна динамика-пораждане

Този подвид показва по-голяма консервативност, като оставя доста позиции на 'съм', докато пациентивната динамика-превъплъщение му ги отнема решително в полза на 'ставам'.

С о ф р о н и й

Оператор *съм*:

И оударили са греци и болгари, и была брань крѣп'ка, и наченали греците да бѣгать,...; да направима себѣ столпъ... замь ако бѣдет пакь потопь, или ог'нь на землата...

Тук прави впечатление честата безлична форма на оператора (аналогична на днешното безлично 'има'): И было много брань и кровопролитѣе; и было брань въ Солянъ много сас тахъ; И было междѣ тахъ войска и брань велика.

Оператор *стана*:

Въ то време имали крамола терговците греческѣй и болгарскѣй... и спореть онѣа терговци станала тѣа крамола и междѣ царѣе греческѣй и болгар'скѣй.

Оператор *востана*:

та ѿ тамо востала ненависть междѣ сербѣе и междѣ болгари.

С в и щ о в с к и   д а м а с к и н

Оператор *стана*:

И пакь друго чюдо, що стана нѣкогы,...; И архангель Михаилъ удари напрасно съсь копѣето сы камико... И стана пропасть голѣма колкото да събире и двѣте реки голѣмы...

Оператор *явя се*:

ала нинѣ, защо са яви велїи благодѣтъ на менѣ, и азъ ще да изъавѣ сети вамъ радї менѣ,...

4. СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ

Софроний

Оператор *сѣм*. Проявява се като основен оператор на пациентивната статика. Особено трябва да се подчертае нарасналата му намеса в предиката, активност в предикацията, предпочитането от езика на изолирани оператор и признак пред евентуален едносъставен предикат –

- *рез* най-често прилагателно, съществително:

Такоу и тврците исперво были сверепи и големи грабители; былъ и той раз’вращень въ вѣрѣ и тежокъ на болгарите; И не былъ приличень дръгїй краль сербскїй на него на слава и на благочестїе...; А въ то время Телерик былъ невѣренъ, а греците крестили Телерика.

- *рез* метафоричен локус:

и смирил са Константинъ сас Милотина, и были на голама любовь (тук не е изключена и динамична интерпретация); И были греци оу голама теснота; не можили никакъ да стоать на срѣща мѣ.

Оператор *пребивавам*, може да се разглежда като архаизъм и в езика на Софроний –

- *рез* прилагателно:

и мощи его цѣли пребывает во Стѣденицѣ (1765 – липсва глаголен предикат – и цѣли мощи его и до нинѣ въ Стѣденицѣ);

- *рез* метафоричен локус:

Но Давидъ мало начто пребылъ на царство.

Оператор *стоя* –

- *рез* прилагателно:

И мощи его и до днесъ стоать цѣли и нетлѣнни въ Дечанїи и стрѣвать чѣдеса много (1765 – предикативът без експлицирана предикация – Мощи его и до днес цѣли и нетлѣни въ Дечани твореть чѣдеса много),

- ▶ *рез* деиктивно наречие, водещо към обстоятелствата на описана преди това ситуация;
и мало престанали, оусрамили са да грабать без'законно христїан'ско иманїе. За наколко време така стоали (1765 – последното изречение въобще липсва.),
- ▶ *рез* се съдържа в описаната предходна ситуация и в случая:
и развалиль градове греческій много... И до нынѣ пѣсти има ѿт тахъ: Филипополь и Марѣль пѣсти са, стоать ѿт то време (1765 – Филипополь, Марѣль конечно пѣсти ѿт то време стоать),
- ▶ *рез* метафоричен локус:
пратил писмо на Алезандра, ищи ли да стои на онїа первый мирь, що были оучинили сас брата мѣ Лева; Но паки тогѡ лѣта... оуразмѣль царь Копронимъ, защо Телерикъ не стоить на мирь, но собраль дванедесать хилади болгарѡвъ зарад да земне ѿт греци град Берцестаа; и заповѣдал мѣ да стои на христїанство вѣрно и непостояннѡ (1765 – и заповѣдалъ емѣ пребивати вѣрно и постоѣно въ благочестїе).

Оператор *седя* в преписа се среща само в значението 'заемам пост', но и то е достатъчно показателно, *рез* в предходната ситуация и в конкретизиращите обстоятелства:

А Марко... за много време сѣдалъ на Прилапъ.

Оператор *ходя* –

- ▶ *рез* метафоричен локус:
И сынъ егѡ младѣи за мало време ходиль по заповѣди отца своего.

Свищовски дамаскин

Оператор *съм* –

И заради туй бѣши скръбень Неофитъ и молаши са богу...

Заслужава специално подчертаване изолираното представяне на оператора: А една жена болѣрка... намери са онзи час' тамъ на унуй мѣсто и видѣ светаго като спеша, и като чловѣколюбива дето бѣше, отиди със слъзы и събуди го... – което още веднѣж напомня колко предпазливо трябва да се работи в историята на българския език с термините 'изказ', 'изречение'.

Оператор *стоя* –

- *рез* прилагателно:

Ами стойти, братѣ мой, твърди и силни,

- *рез* метафоричен локус:

Сичка нощъ стоа на молба и коленетѣ си приклони ду
земѣта...; и сичка нощъ стоаха на бденіе, благодарѣха и
пѣаха,...

Оператор *седя* –

- *рез* метафоричен локус:

людіе, седѣщи въ тмѣ невѣденіе, видѣхъ свѣт' веліи.

ВАЗОВ. „НОВА ЗЕМЯ“

1. ДИНАМИКА/АГРЕСИВНОСТ

2. 2.1. *Каузатив-промяна*

Оператор *правя* –

- *рез* съществително, разширена именна фраза – рациона-
лиум, веществен денотат и пр.:

Царе! Бойте се да си направите поета неприятелъ: загубени
сте! Тая нощъ Гурка и Скобелева на единъ косъм остана да
ги направи Марица сираци; Надмощието на Народната
партия растеше ежедневно, а изборитѣ скоро щяха да я
направятъ пълна господарка на положението,...; и облада-
ваше свѣткостъ, която, съединена съ неговата изискана
външност и аристократично лице, правеше го действително
твърде приятен и блѣскавъ кавалеръ,

- *рез* прилагателно (най-висока фреквентност), може да се
обърне внимание на свободата в словореда на *изх* и *рез*, ко-
гато *изх* не е изразена с местоимение: Трите могили на
южно-българската столица се дигаха мълчаливи и черни, съ
тъмнитѣ облици на сградитѣ по върховетѣ си, които правѣха
линията имъ начупена и щърба въ фонда на развиделѣлия
кръгзоръ; Тоя скоръ начинъ на каране... бѣше направилъ
знаменита талигата на бай Пѣя Орляктъ, а той самъ бѣше
прославенъ по цѣла Стремска долина съ прозвището...; Тия

шумове, тия свободни простори, тоя приятен въздух... разпушаха сърдцата, правѣха ги добри; Видѣтъ на тая човешка жестокост го ожесточи и направи способенъ за още по-голѣма; страненъ човекъ, надаренъ съ голѣми способности, на които възпитанието липсваше, за да ги направи благотворни за обществото,...; Той проявяваше такава храбростъ и самоувѣреностъ... щото учудваха и го правѣха интересенъ; Това отсъствие на предмета, що дирѣха жаднитѣ му очи, направи му цѣлото тържество скучно и чуждо.

Прилагателното в компаратив: Той нѣмаше още трийсетъ години, но едрината му го правѣше по-старъ,...; Паритѣ направиха Ивана още по-уменъ и по-богатъ; Споменѣтъ... повдигаше не злѣчка и не вражда противъ нея, а правѣше по-силно и по-сладостно съзнанието за сегашното му щастие...: Има лица, които една брадавица съ косъмъ прави по-интересни, нѣколко луници при носа – непонятно приятни; Невѣнка хромѣше, но меката трева... правѣше по-малко чувствителни болките ѝ: Азъ съмъ увѣренъ, че такава деятельность ще направи и стоенето ти тука по-малко скучно, а твърде благотворно.

Специално отбелязване заслужават и случаите с изх отглаголно съществително: Хлъзгавата трева и върлото правѣха мъчно езденето: окръжаваше съ любезности и внимание госта си, за да направи седенето му тука по-приятно,

- *рез* да + финитна глаголна форма:

Ето коя мисълъ ме прави, като ги осждамъ за увлѣчението имъ, да не мога да ги презирамъ или мразя...; Искамъ ви прошка, че ви направихъ да страдате...!; всѣко изтрещяване на улицата на кола, всѣко появяване на пощенски раздавачъ ще ме прави да трепкамъ...; Тая случайностъ направи Стремски да потъне въ меланхолични мисли и да се угрижи; Това училище... тѣй силно и сладко правеше да тупа сърдцето му.

Това много разпространено свързване на 'правя' с *рез да*-форма много късно е заменено в езика с нов оператор – 'карам'.

’Правя’ с *да*-форма обединява и силната модалност на ’при-
нуждавам’:

На тоя полудивъ овчарь... тежеше синджира на правилата,
които бѣ длъженъ да съблюдава и да прави да съблюдаватъ –
и твърде деликатната каузативност; Това съзнание за неотра-
зимъ престижъ правѣше да расте суетността му,...; Това
свойство го направи да спечели въ България оная популяр-
ностъ, която не бѣ достъпна за неговия предшественикъ,...;
Това общество направи да погрознѣе за Стремски хубостъта
на мѣстото и на часътъ...; ...Жуль Гриви, когото скрита пружинка прави да се кланя предъ тебе.

Оператор *карам* –

- *рез* да + финитна глаголна форма:
След нѣколко месеца единъ непредвиденъ случай го накара
изново да се премѣсти по администрацията въ Русе.

Оператор *докарам* –

- *рез* метафоричен локус:
другитѣ го надумаха, докараха го въ честолубие, именно
това злобно адвокатче, Андреевъ,...

Оператор *турям* –

- *рез* метафоричен локус:
кака Гинка... страдаше отъ премеждието, въ което Хаджи
Гжчовото дохождане туряше сполуката на дѣлото; тя (на-
родната партия) туряше и бждещето на отечеството предъ
страхотиитѣ на неизвестността, и себе си – предъ ужасна
отговорност...; И той не можеше да се насити на тия уедине-
ни разходки. Тѣ го пренасяха въ другъ... миръ, тѣ го туряха
лице съ лице съ детинскитѣ му и момчешкитѣ му дни...; вземи
хиляди Благодумовци, тури ги на най-страшни мъжки на
инквизицията, и ни единъ нѣма да ти изповѣда тая истина...,

Оператор *оставям*, както беше споменато, неговата силна мар-
кираност с ненамеса го довежда в територията на динамиката –

- *рез* прилагателно:
изборътъ на Стремски го оставяше студень; облѣчена само

по една риза, израмчена и оставила половината ѝ гърди голи,

- *рез* метафоричен локус:

Ясната лътна нощ оставяше полето въ дрезгав полумракъ,

- *рез* да + финитна глаголна форма, много повече навежда на модалността на 'позволявам, допускам', отколкото другите *рез*:
той бѣше натоваренъ съ важна мисия отъ началника: да даде команда за урата и да не оставя да се прекъсва; Но самолюбието му го не оставяше да покаже това явно; Заглушителнитѣ викове... не оставиха да се чуе приготвената резолюция...; Слушай, единъ животъ щастливъ, свѣтълъ, честенъ... азъ не мога, азъ не искамъ да оставя да го замрачи нито сѣнка отъ недовѣрие между насъ; Тълпата го остави да мине свободно, само мърморѣше и стана по-безпокойна; Небето, подиръ първитѣ пориви на гнѣвъ и бѣсъ, остави да се изтечатъ мирно всичкитѣ му облаци.

3.3.1. *Каузатив-сътворяване. Изх и рез* съвпадат.

Оператор *правя*. Операторът се намества и в двете разновидности на 'създаването' – 'произвеждам, извършвам' и 'съставлявам, образувам':

...дето привременното правителство правѣше събранията си; ...Стремски вече бѣгаше низъ урвата, като правѣше грамадни скокове; ...Веригаровъ познава отъ дъно женската натура... О, той е ималъ такава възможностъ да прави студии по парижкитѣ булеварди...;

...Митко се втѣлява или прави нѣкаква смѣшка; тълпата, която продължи шествието си нататѣкъ... за да прави овация на Русия предъ балкона на нейния представител...; голѣми тълпи... отъ дечурлига и ученици, срѣщаха се на полето и правѣха битки съ прашки, съ камѣни...; Сюлейманъ-паша правѣше ужаснитѣ си юруши възъ Св. Николския връхъ...; И не се гнѣви... че ти правимъ голѣмо главоболие пакъ,...; голѣма честъ и слава му направиха,

...но Бѣла-черква се не виждаше – затулвана по-долу отъ издаднината, която правѣше чуката Остро-бърдо; Назадъ

Бѣла-черква се познаваше само по тъмнитѣ петна, що правѣха дърволяцитѣ ѿ; Госпожа Голичева, облѣчена въ черна атлазена рокля... правѣше „платно“ съ тоя необикновенъ жалѣнъ шаръ средъ ясноцвѣтнитѣ и пѣстри премѣни; Дългата върволица, отъ която правѣха частъ Найдень и Иванъ Кирковъ, сега минуваше отгоре...

Оператор *докарам*:

Заедно съ схващането околната действителностъ, у него се пробуди съзнание за положението, за обстоятелствата, които предхождаха и докараха тая му нощявка тука.

Оператор *оставям*:

Два парахода... шумешкомъ порѣха вълнитѣ, оставяйки опашки отъ бѣла пѣна, които дълго още кждрѣха повърхността на Дунава.

2. СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ

Оператор *намеря* –

▸ *рез* прилагателно:

Предъ вратнята му намѣриха вече дружината готова;

Голяма е фреквентността на значението 'смятам':

Русия не намираше своевременно новото повдигане... на едвамъ задрѣмалия Източенъ въпросъ; Той ли все да безумствува, да се не покорява и да намира лоши учителитѣ си!; Той се спусна да се зрависва... съ бай Ватка, комуто каза, че го намира по-младъ; Отъ дума на дума селянитѣ дойдоха на данъцитѣ и, естествено, намѣриха ги тежки; Той намираше сега безцелно изпращането му, и даже вредно; той бѣше замисленъ, нетърпеливъ, и намираше друма нетърпимо уморителенъ; Хаджи Евтимъ, привикналъ и въ странство на тихъ и затворенъ животъ... намираше тука съществуването добро и бѣше благодаренъ; Забележката на Хаджи Евтима биде намѣрена върна,

▸ *рез* че + финитна глаголна форма:

Върѣки очакването си, той намери вратнята, че поотзѣваше; Когато се върнаха въ хотела... намѣриха Невѣнка, че

приготвила всичко за път; Стремски влѐзе пакъ въ общата стая и седна на мѣстото си при Боримечката и доктора, които намѣри, че се заприказвали твърде приятелски.

В горните случаи, както и навсякъде в този модел, където *рез* се изразява с участието на финитна глаголна форма, прави впечатление контактната позиция на *изх* с оператора – много често *изх* не се стреми да се прехвърли след съюзната дума.

Интересна е и „грешката“ при този оператор – Той сега го намирам още повече извѣтрѣлъ, – която всъщност може да се определи като узус в днешния български, породен от стремежа да се актуализират и двете предикации от насложената предикативност – ’той е още повече изветрял’ ’аз го намирам (такъв)’,

- ▶ *рез* метафоричен локус:

Пристигналъ благополучно въ Троянъ, Стремски намѣри тамъ майка, братя, сестри въ сълзи и отчаяне.

Оператор *заваря* –

- ▶ *рез* причастие с адиективна стойност, конкретизиращи обстоятелства:

Той я завари облѣчена при прозореца, съ книга въ ржка.

Оператор *държа* –

- ▶ *рез* наречие:

после (разговорът) дошелъ на банитѣ, които не се държаха чисто.

Оператор *пазя* –

- ▶ *рез* прилагателно:

раната бѣше лека и щѣше да заздравѣ скоро, ако се пазѣше кракътъ спокоенъ.

Оператор *виждам* –

- ▶ *рез* прилагателно, адиективно причастие:

Като видѣше спасено това момиче, острината на неговата собствена мжка сякашъ намаляваше; Той сякашъ че виждаше баща си възкръсналъ; Той пакъ си спомни, какъвъ здравъ и цвѣтущъ го видѣ тука преди четири години и какъвъ сега го вижда,

- *рез* да + финитна глаголна форма:
Графе,... пръв път ви виждаме да уважавате едно наше скромно събрание,
- *рез* че + финитна глаголна форма:
Стремски видѣ графа Мазурина, че приказва съ доктора Досалиева.

Оператор *считам* –

- *рез* съществително:
Одеве оня пияница, а сега тоя учител го считат кандидат за областен представител...,
- *рез* прилагателно:
Изъ пжтя Рангелъ ободряваше Митка и псуваше жена му: той я считаше вече чужда на двамата; Филовичъ,... познаваше впрочемъ добре Стремски, той можеше да го счита способенъ на всѣка друга слабостъ, но не и за безчестностъ; Той разбра, че го считатъ некадърень, безполезень чиновникъ.

Оператор *зная* –

- *рез* прилагателно:
Тя знаеше Найдена много благородень,
- *рез* че + финитна глаголна форма:
Той те знай, че си потъналъ въ грижи за избора...

Оператор *мисля* –

- *рез* предложен израз:
Какъ, вие ме мислите за кандидатъ?

Оператор *вземам* –

- *рез* предложна конструкция:
Стремски я увери, че тя дънеръ е взимала за човекъ...; Който идѣше отъ вѣнъ и гледаше непобутнатите крайни къщи, щѣше да вземе града за цѣль и невредимъ.

Оператор *чувствувам* –

- *рез* прилагателно:
за да почувствуватъ пълень триумфа си...,

- *рез* метафоричен локус:

Докторът постоянно чувствуваше главата си подъ тоя Дамоклевъ мечъ.

Имам – като оператор в модела СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ функционира пълноценно и при Вазов –

- *изх* рационалиум,
рез същински локус или социативен, близък до метафоричния:

Но Стремски вече знаеше кого има предъ себе си; дойде въ възторгъ отъ случая, да има при себе си Стремски; На трапезата князътъ бѣше твърде приказливъ и разположенъ. Отъ лѣво той имаше губернатора, отъ дѣсно – военния комендантъ,

- *изх* рационалиум,
рез рационалиум:

Стремски жена му и Александърчо... стоеха до една маса. Тъ имаха другари Джбинова и поручика Канеловъ; Но почти постоянни гости старецътъ имаше двама свои връстници и приятели; Тоя пжтъ той пакъ имаше гостъ чича си Хаджи Евтима,

- *изх* веществен денотат,
рез същински локус:

Никой не се е качвалъ на Амбарица... Само тоя лудъ делия Крали Марко, нѣкога, казва преданието, ималъ си житницата на върха...

Държа – също служи на субектната съотнесеност, с характеристиката на аналогичните случаи от другите източници:

Негова Свѣтлость ще стигне тука утре... после обѣдъ...
Трябва да държа свежи коне за промянка...

3. ДИНАМИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ

3.1. Пациентивна динамика-промяна (*превъплъщение*)

Оператор *стана*. Той е така естествен и чест в езика ни, че неговото постоянно присъствие остава сякаш незабелязано. Дори и най-общи, интуитивни сравнения с други езици обаче насочват

към неговата изключителна активност, към неговата българска самобитност –

- ▶ *рез съществително:*

Отъ три дена горѣше Бѣла-черква. Отъ три дена Бѣла-черква ставаше пленъ и пожаръ; Домашнитѣ бѣха се спасили голи – всичко друго ставаше плячка на огъня; какви други интереси... занимаватъ умоветѣ имъ и ставатъ предметъ на разискване тука; стана горещъ партизанинъ, още по-лошъ докторъ, изреденъ полемистъ...,

- ▶ *рез прилагателно, адиективно причастие:*

Марковица внезапно стана сериозна; Положението престана да бжде опасно: то стана гибелно; Жегата бѣше станала голѣма; Подиръ такива случки той ставаше вече невъзможень, като главень управитель...; Борбата на Стремски ставаше непосилна, той скоро се убеди, че става безнадежна, но отъ гордостъ не щѣ да се дръпне отъ мегдания; Опредѣлихме му за напредъ лека работа... Стана поетътъ недоволенъ, мраченъ, угриженъ; Стремски дигна рамена учуденъ, прости се и отмина. Но той стана много замисленъ и разтревоженъ; Тия думи треснаха като мълненъ шипъ... Стремски. Той се замая, заклати, като-че стана пиянъ, предъ очитѣ му претъмнѣ..., а пъкъ синътъ на Рачка Прѣдлето ще стане образованъ, та да се гордѣе баща му съ него; А известията за положението на работитѣ ставаха тревожни и обезпокоителни; Ставаше нужно военно положение, и то се обяви; И бившитѣ харамии разправиха, че вече въ Пловдивъ стоенето имъ е станало опасно...; Влѣзоха нови гости: селяни, стражари, граждани. Кръчмата стана шумна.

Интересна от гледна точка на статуса на оператор е употребата на еловото причастие на 'стана' като апозиция:

Подиръ нѣколко време, Дикий Баринъ, станалъ много мраченъ, отиде, та яхна Алминия конь и се запжти на изтокъ по билото; Лицето му, отъ червено станало сине, изразяваше ужасни душевни страдания,...; По лицето му, възмжжало и станало много изразително,... играеше нескривано безпокойство,

- *рез* компаратив:

Мжжътъ й, колкото бѣше червендалестъ преди, сега стана по-бледенъ...; водата на всѣка стѣпка ставаше по-плитка; И той ставаше все по-влюбенъ; успѣхътъ Несторовъ всѣки часъ ставаше по-сигуренъ.

Оператор *дойда* –

- *рез* предложен израз, метафоричен локус:

Генералъ А. случайно срещна тамъ Стремски и дойде въ възторгъ – отъ случая да има при себе си Стремски...; Но попътъ дойде въ истинско изстѣпление – защото бѣха свързани съ една негова омраза – при следнитѣ стихове...; Попъ Кънь дойде въ бѣсъ; Старецътъ дойде въ негодувание.

Оператор *обръщам се* –

- *рез* предложен израз:

Той се обърна тука на краенъ демократъ...; Положението се обръщаше въ трагическо...

Оператор *остана*. Отбелязана беше неговата двойствена природа. Свършеният вид тук показва обяснима склонност да служи на пациентивната динамика, несвършеният – на пациентивната статика, без обаче намесата на вида да създава напълно последователно и строго разделение. Към динамиката може да причислим –

- *рез* страдателно причастие, прилагателно:

Но той остана смаянъ, когато разбра, че движението бѣше дело на партията, противна на властующата...; Изведнѣжъ Рангелъ извика такова едно страшно „ах!“, щото екна улицата, па фукна като свѣткавица назадъ... Хаджията и Невѣнка останаха поразени; Но Боримечката не остана доволенъ,

- *рез* метафоричен локус:

За жалостъ, водата, донесена отъ първитѣ сакаджии отъ Марица, скоро се изчерпа и тулумбитѣ останаха въ бездействие.

3.2. Пациентивна динамика-пораждане. Изх и рез съвпадат

Оператор *стана*. Освен представата за възникването може да съдържа в себе си и 'протичането на процеса' (особено несвършения вид), но това не отменя неговата динамичност:

Тя (революцията) стана толкова леко, свободно, охолно, щото бѣше почти игрива...; стана и тукъ малѣкъ, нестроенъ митингъ за съединението,...; нощемъ не палѣха кандила, само въ сжбота срещу недѣля, срещу литургия, ставаше изключение; Презъ това лѣто въ Пловдивъ ставаше доста силна агитация за повдигане македонското въстание,...; Половина километъръ на изтокъ отъ Русе... въ павильона на Хелмщайновата градина ставаше танцувална вечеринка.

Оператор *настана*:

Полката се свърши. Настана кратѣкъ отидхъ; настала бѣше тежка сиромашия и той се готвѣше да продаде малкия си имотецъ въ Черниговъ...,

Оператор *произлеза*:

Въ туй време въ куповетѣ на бунтовниците произлѣзе движение, разчу се глѣчка; Произлѣзе блѣсканица съ тояги и юмруци.

Оператор *настѣпя*:

трябваше да се бѣга и отъ Троянъ, въ който сжщо настѣпи паника.

4. СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ

Операторът *съм* функционира както в днешния език; тук няма да се разглежда.

Операторът *оставам* с вече направените уговорки може да се отнесе към статиката. *Рез* най-често е прилагателно, адиективно причастие, метафоричен локус, съществително.

Контекстът не подсказва друго състояние/друг признак:

Вратата остояше полуотворена; Невѣнка оставаше изъ пжтя замислена.

Всички темпорални и други обстоятелствени ограничители, като подсказват друго състояние/друг признак (извън условията, които те, обстоятелствата, налагат), смущават вече представата за статика и отвеждат в една или друга степен към динамиката. Тези обстоятелства могат да бъдат сигнализирани в контекст – разгърнато в текста или съвсем кратко в изказа:

Тия питання се отнасяха главно към Голичева. Голичевъ не отговори нищо. Той си оставаше въ прежното омаяно и обезкуражено положение; Но хората бѣха изчезнали, стрѣмината оставаше пуста; То освѣтляваше само горнята половина на стената, долнята ѣ часть оставаше въ сѣнка; Предано и послушно на попа, въпрѣки всичко, оставаше родното му село Сарж-къой,...; България остава още земя на Инсаровцитѣ.

Оператор *стоя* –

► *рез* прилагателно:

Мигаръ вие стоите съвсемъ безучастенъ къмъ културния животъ на България?

► *рез* сравнителна конструкция с адиективна стойност:

че е избѣгала изъ Бѣла-черква съ така Гинка, при която отъ Клисурската развала, стоеше като слугиня,

► *рез* метафоричен локус:

Неговото родно село стоеше още въ полуразвалини, и той се засели въ богатото село Д,...; Иконата стоеше въ тъмно,...

Оператор *намирам се* –

► *рез* метафоричен локус:

Стремски се намираше въ упоение срѣдъ тая атмосфера отъ ентузиязъмъ; Догански се намираше въ голѣмо безпокойствие отъ тоя изходъ на работата.

* * *

В новобългарския период продължават животът, продуктивността и стабилизацията на четирите представени модела¹⁰.

¹⁰ От известната ми литература въпрос, който има отношение към разглежданите тук явления, повдига Б. Ю. Норман в статията „За типологичната характеристика на българския език“ – „Съпоставително езикознание“, 1981, № 3–5: „В рамките на аналитичните конструкции трябва да се тълкуват и безпредложните съчетания „глагол + име“. Тук става дума поне за три различни тенденции: 1)...2) към активно използване на т. нар. „втори винителен падеж“, т. е. име във функцията на сказуемно определение (смятам баща си герой, виждам Иванка хубавица, ще го направим отличник); 3)...“, с. 11.

Техните характеристики са идентични със старобългарските, отпадането на падежната форма не променя тяхната същност (*изх*, *рез*, насложена предикативност). Развитието на бивши именни форми от *рез* във финитна глаголна форма с придружител ('да', 'че') води след себе си появата на аморфни зони в изречението, създадени от *изх*, които смущават представата за „чист“ хипотаксис.

* * *

Мутации на операторите. Някои от операторите, заедно с някои нови формални характеристики, сменят модела, който обслужват. Интересно в това отношение е поведението на оператора 'намирам'. Неговата основна област на действие е модел 2 СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ. Деликатната некаузативна съпричастност на интервента с признака в този модел, т. нар. тук субектна съотнесеност, лесно се трансформира в „модалност“ при оператора 'намирам' (подобно както при 'виждам' и 'оставям'). Трансформираната модалност от субектната съотнесеност намираме и в рефлексивния вариант на оператора – 'На старо време Мачухонски се намъри претоваренъ отъ многобройна челядь и безъ обезпечено съществуване'. Тук основната характеристика на модел 2 – съпричастност със съществуващ вече статичен признак, съчетана с рефлексивността, оставя впечатление за „изненада“. Новият рефлексивен вариант на оператора с тази си характеристика на 'неочаквано разкриване на нещо ново' получава възможност да функционира в сферата на пациентивната динамика: прѣжде же дошѣтиа ѣмоу прѣполовѣниа пѣти . обрѣте са водоносъ испльнена воды 550, 25. Туй речи пресветаа богородица, и съсъ речта нейна намери са Марїя съсъ рѣцете здрава (Свищовски дамаскин), Поканенъ отъ Стремски да му бже другарь, Мачухонски се намъри въ недоумение (Вазов).

За ориентирането на оператора към един или друг модел може да играе роля и глаголният вид. Пак 'намирам се' в своя несвършен вид е склонен да обслужва статиката: 'Догански се намираше въ голѣмо безпокойствие', а в свършения вид – динамиката: 'Отъ

тая минута кандидатурата се намъри въ опасност' (примерите – от „Нова земя“).

Спомена се и зависимостта на областите на реализация на 'оставам' от вида. Двете екстремни прояви на оператора обаче – полюсът на статиката (Невѣнка оставаше изъ пѣтя замислена) и полюсът на динамиката (Стремски остана смаянъ) – не просъществуват като продуктивни.

Работата не претендира за изчерпателно представяне на операторите. Освен че е възможно техният брой да се попълва, като се откриват нови в разглежданите текстове, те имат и друга особеност, която не позволява окончателното им регистриране: редът на операторите е отворен, подчинени на високорангови обобщения, те имат позволена от езика свобода на умножение на реализациите в рамките на обобщението, понякога са белязани с кратковременност (напр. 'докарам' при Вазов: докараха го въ честолубие), или дори с еднократност (Притуриха се и други фактори, които... *извикаха* това чувство да избухне сега въ много по-яркъкъ видъ), което обаче в никакъв случай не отрича ролята им на оператори, на служители на определен общ смисъл и начин за изразяване.

Подчиняването на операторите на набелязаните четири признака на високорангово обобщение, притеглянето им от определен признак, се извършва естествено въз основа на синтактични и семантични предпоставки, заложи в тях. Разглеждането като семантика и интенция на всеки оператор в този случай не е необходимо. Характерът на областта на действие на операторите сам насочва към пътя на по-машабни ориентири. При погледа върху глаголните оператори при анализизма трябва да се споме не и проектирането върху тях на други (отражателни, мисловни и) езикови категории.

ПОМОЩНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОПЕРАТОРИТЕ
ГЛАГОЛИ НА ПРОСТРАНСТВЕНАТА ОРИЕНТАЦИЯ

Категориите статика и динамика са се издигнали до своята степен на обобщение и се подкрепят най-активно от по-конкретната представа за движение и покой. Това е най-опростената и дълбока същност на пространственото ориентиране. Категорията движение/покой обема цяла богато разклонена система от подкатегории. На пръв поглед могат да се споменат линейност/обемност, хоризонтал/вертикал, вектор/точка; на линейността са подчинени например всички глаголи, съдържащи вектор и многопосочност – 'отивам, ходя, вдигам/се, пускам/се, падам' и пр., с обемното съотнасяне са свързани 'влизам, излизам', с хоризонтал/вертикал 'поставям, полагам, стоя, лежа' и пр. Отношенията тук могат да разкрият една богата йерархия на категории с многопосочна взаимосвързаност. За да се хвърли светлина върху общата характеристика на операторите, изглежда достатъчно глаголите на пространствената ориентация да се разгледат в опростена схема от следния тип:

	АГРЕСИВНОСТ	ПАЦИЕНТИВНОСТ
ДИНАМИКА	Иницириано (принудително) движение ① воя въвеждам вкарвам, изкарвам обръщам, пускам, хвърлям поставя, полагам и т. н.	Самостоятелно движение ③ отивам идвам влизам, излизам падам, впадам ставам, лягам ходя, вървя
СТАТИКА	Иницириан (принудителен) покой ② държа, пазя	Самостоятелен покой ④ стоя, лежа, седа

Вижда се, че глаголите с пространствена ориентация в зависимост от иницирираност/самостоятелност на движението и покой се подчиняват на по-високите обобщения, използвани при определянето на основните типове аналитична предикация. Като най-конкретни изразители на статика/динамика чрез категорията покой/движение те активно се включват в корпуса на операторите. Иницирираност/самостоятелност на движението и покой веднага ще се подредят под агресивност/пациентивност.

Към група 1 на иницирираното движение, която се подрежда под ДИНАМИКА/АГРЕСИВНОСТ, може да се споменат: *ѣтъи ѡрѡаггелъ миѡаѣлъ · ѣже приведе ма на разоумъ твой* 31, 23; *ѡко съподовилъ ѣси привести насъ на вѣрѡ сватѡиъ своиъ* 260, 17; *ѣзвести ма ѣз бѣдъи тоа* 167, 1; *ѡташти ѡбратити савинѡ отъ вѣрѡи* 132, 14; *въвръже та въ ѡууѡ* 1, 6; *а неподовѡна вѣзъмѡиштиѡхъ въ вольѡиѡи мѡѡѡ вѡлагаетъ* 421, 10.

У Софроний: папа римскій Николай (послалъ) отъ Римъ два епископа... и тако сычки народъ привели къ светое крещение; ѡбѡрнали ги римляни под своа власть и на папина вѣра; И ѡловиль сына своего и ѡслѣпиль его сѡрово... защото ѡбѡрналь болгарскіа народъ во ѣдолопоклоненіе; много народъ ѡбърнали на православіе; искали да си поставятъ новъ краль; поставилъ го на великій санъ во дворѣ царствѣмъ; И поставиль миръ сас царемъ западнимъ; И той поставиль Петра... въ первый и великій чинъ войнъ с'кѣи и поставиль сычки чинъ войскѣи по чинъ первомъ...

Явно е колко големи са възможностите на този тип глаголи за участие в каузатива. От разглежданите в изложението оператори като носители на иницирирано движение трябва да споменем: *прѣвратити*, *прѣложити*, *пристроити*, *полагати*; *поставя*, *преклоня*, *обръщам*, *угудя* (Свищовски дамаскин и Софроний); *карам*, *докарам*, *турям* (Вазов).

Категорията на иницириания покой (група 2) може да се представи предимно с типа 'държа'. Още в старобългарски *дрѣжати* предава предимно гръцкото *κατέχειν* с общото значение 'заемам, владея, обладавам'. При сравнение с оригиналните текстове показателно за обобщената функция на *дрѣжати* е и разнообразието на гръцките му съответствия: *κρατεῖν*, *κρατύνειν*, *χειρίζειν*, *ἀσπάζεσθαι*, *χρῆσθαι*, *ἀντέχεσθαι* и дори

ѣхєiv. Кратка илюстрация на глагола: вѣси во сѣшєдѣше са попове же ѣ клирици ... сѣтвориша прѣздѣникъ великъ · дръжатъ же паматъ свѣтѣицѣхъ мошти · дожи ѣ до нѣинѣ 219, 22; ѣ нарекоша нектѣриѣ нѣбого ... ѡтѣ волѣръска рода сѣшта · ѣ дръжаштоу тѣгда епаршѣскѣи санъ 202, 15; пѣтаашє кѣжѣ вѣрѣ дръжитѣ 197, 18 (гр. ἁσπάζεσθαι); а ли тѣ сѣ клеверѣтомъ своимъ мѡудиши · враждѣ дръжа 422, 8 (в гр. текст μένευς ἐχθροαίνων, „оставам“ с предикативно причастие на „мразя“). Пасивната трансформация при дръжати (често срещана в старобългарски) още по-недвусмислено подчертава изрази на „покой“ – типът сѣномъ сѣдръжими бѣахѣ 78, 3.

Многобройни са и случаите в новобългарски: и да держатъ вѣрѣ православ'нѣю (Софроний).

Към тази група трябва да се отнесе и 'оставям': но той краль Тривелѣа перво ѡставиль законъ гражданскѣи и сѣдѣ правѣ народѣ болгарскомѣ (Софроний).

Другата основна група на движението, немаркирана с „инициатор“, с необходимост от обект на въздействие, предизвикващо движение/покой, естествено изразява самостоятелно, „вътрешно-обектно“ движение/състояние и с това се сближава с пациентивността, неинтервенираността в нейните две разновидности – неинтервенирана промяна (глаголите на самостоятелното движение 'ходя, отивам, идвам') и неинтервенирана неизменност (глаголите 'стоя, седа, лежа').

Неинтервенирано движение (група 3), което може да се приобщи към разгледания модел ДИНАМИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ: ничѡже ради потѣшта са на снѣ старѣишинѣство прити 47, 15; то слѣшавши василина на множѣишѣ любовѣ приде 229, 9; благословѣенѣ пришѣдѣи въ сѣмѣрениє 326, 24; ѣкоже ѡуво въ великъ старѣсть приде 300, 30; ѡучаштоу же ѣмѣу сѣхѣ ѡтѣ такого везѡчѣмина ѡтѣстѣпити · ѣ на сѣпасѣноѣ прѣити проповѣданиє 29, 25–26; почѣо санѣ свои ѣ родѣ ѡставивѣ · кѣ соуѣтѣнѣи крѣстинѣнѣстѣ вѣрѣ пристѣпи 101, 10; ѣко тацѣми словесѣи ѡуѣжати имаши мѣсти 49, 17; въ страхѣ многѣ възпасти 53, 3; ѣ падєнѣѣ ѣго ѡбразѣ ѣспѣтавѣше · въ печаль възпадохѣмъ 522, 22; подвигнѣмъ са на подражаниє доблѣиѣиѣхъ 83, 18; Като се връщаль ѡт брани, възпадналь въ болєсть и ѡумраль на пѣти; и пришель до ѡс'мѣдєсѣтъ лѣтъ житѣа своего (Софроний).

От разгледаните в изложението оператори категорията на неиницираното движение съдържат: прѣложити сѧ; падна, стана, прийда, востана, обърна се (Софроний); дойда, стана (Вазов).

И последната категория на неинициран (непринудителен) покой (група 4), която се приобщава към общата характеристика СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ, представена от типовете 'лежа, стоя, седа'...: Значението 'съществувам, съм' – основа за разширяване на функцията като оператор при лежати – въ лоуцѣ же ѿнако лежитѣ талантѣнаа притѣча 375, 30; ѿже въ стѣзихѣ кнѣигахѣ лежашта ѿмена бога моѣго 21, 14 (в гр. ἐμφερόμενα); ѿ въѣкомѣ во крѣстѣанѣ · казнѣ цѣсарѣска лежитѣ 101, 22.

Наблюдава се и „плеонастична“ употреба на глагола: можетѣ ли чловѣкъ ѿмѣи пшеницѣ въ житѣнѣи своѣи лежаштѣ ѿ храни ѿ... 266, 2.

Значението 'съм' при стоати: ѿждеже стоаше капиште ѧполоново 220, 22 с все по-нарастваща индиферентност към пространствена характеристика: приведи кто слыша кто ли тоу стоа · приведи истинѣны послухѣи 241, 22; тѣгда оубо присѣждени вѣша на ѧснѣ въсѣи ношѣи стоати 90, 1 (гр. διανυκτερεύειν 'пренощувам'). Впечатлението за заличаването на пространствените отношения засилват случаи като: нѣ не можашѣ града оукрити врѣхоу горѣи стоашта 240, 2 при гр. 'лежа': ἄλλ' οὐκ ἠδύνατο κρύψαι πόλιν ἐπ'άνω ὄρους κεκμένην.

Естествено е преминаването на глаголите на ненасоченото движение към статиката: И сынѣи егѡ младѣи за мало време ходѣи по заповѣди отца своего (Софроний).

От разгледаните оператори в модел 4 СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ на неиницирания покой са подчинени при Софроний и Свищовския дамаскин – седа, ходя, стоя; при Вазов – стоя.

Глаголите на пространствената ориентация са изключително обемен предмет за изследване. Тук само се насочва вниманието към техните богати възможности за подпомагане ядрото на операторите в един аналитичен език. Основна заслуга за тяхната активност в тази област е ясната логическа система на пространствените отношения, установена от човешкия опит и всеки път „проверяема“ в обективната действителност. Достатъчно е да се помисли за глаголите-връзки в езици като английски и френски например, за да се добие представа за универсалната активност

на глаголите на пространствената ориентация в изразяването на категории, далеч по-абстрактни от взаиморазположението на телата в пространството.

Не може да се отрече голямата активизация на тези глаголи още в старобългарския период. Тогавашният език понякога предоставя необикновени образци на тяхната продуктивност, срв. напр. 'стоя, събирам, поставям, привеждам' в следния кратък изказ: ѿ гласа сило · разнѡ стоѡшта ѡудѡ въ єдино събѣравѡши · ѿ простѣ поставѡши ѿ не вѣдѣшаго въ вѣтитѣ приведѡши 317, 10–13. Те продължават своето развитие по пътя на операторите и до днес – срв. Не съм изморен, цял ден *стоя* седнал; *ходя* без работа, без пари и пр.

* * *

Свързана с глаголите на пространствената ориентация, но безспорно обособена като самостоятелна, е категорията, възникнала въз основа на понятията донор – донум – адресат, която също показва живо отношение към системата на операторите. Основната роля тук се пада на донора и адресата като два противоположни полюса на активността. Двата основни типа глаголи, обслужващи категорията, са тип 'давам' и тип 'получавам'. Връзката с пространственото ориентиране се осъществява в лицето на вектор – високоразредна абстракция: той има или инвертна насоченост към обект (тогава този обект е адресат), или екстравертна насоченост от обект (тогава обектът е донор). На актуализацията на единия или другия компонент на единството донор/адресат се гради категорията на залога. Като неутрализация на 'давам'/'получавам' действа опозицията 'имам'/'освобождавам се', която пренебрегва донора и адресата: имам рана на коляното; освободих се от задълженията си; не вѣди никѡже ѿмѣа ѿдѣ 420, 11; ѡупразнивѡше сѧ отѣ потрѣбѣ мира сего 282, 9.

Естествено е донорът да е изразител на агресивността, адресатът – на пациентивността. Оттук и типът 'давам' ще служи на каузатива, типът 'приемам' – на пациентивната динамика.

Глаголи тип 'давам': страдавѡше то тѣло · водамѡ ѿ звѣрьмѡ ѿ птицамѡ прѣдахѡ на сѣнѣденѣе 528, 13; ѡште ли не хѡштеши ·

прѣпростѣ съмръти прѣдамъ та 23, 8; ѿгну прѣдани възша 94, 13. Софроний – Возможно же въ ... історіяхъ еврейскихъ познати, като многожди предаваши ихъ Богъ въ плѣненіе и въ запѣс'теніе; нетлѣнни и цѣли почиваютъ мощи егѡ и много исцѣленіе подають. Вазов – Да, възкътъ почернѣ и даваше на печатѣтъ трауренъ цвѣтъ; Това напрегнато сжествование... бѣше дало на физиономията му печать на ранна сериозность; Рангелъ всѣки день по-живо страдаше за Митковото домашно нещастие и се мжчеше сѣкакъ да му даде разтуха и надежди.

Глаголи тип 'получавамъ': ѿ съ тихостиѣ приѣмѣте хоудѣа моѣ словеса · да мало что ѡтъ нихъ оуспѣшныѣ приѣмете 498, 21, 22; донелиже ѡтъ тебе начатъкъ приахъ 544, 15; ѡтъ възѣхъ обидѣхъ приѣмшѣ 455, 14; и повече грѣхъ пріемлютъ ѡт тѣхна мѣдрость и политика, а не полза (Софроний).

Дезактуализираният донор, който се появява в горните случаи под формата на аблативна конструкция, често може да липсва: да съ такоѣмъ оубо мольбою ѿ доушенѣ невесѣнъѣ тайнѣ приѣмемъ 507, 20; то како проштениѣ приѣмемъ 379, 20; ѿ не многъ троудѣхъ приѣмемъ · ѿ многъ приѣмемъ съвъшнѣхъ помощь 498, 3; ѿ ѡбѣе гнѣхъ благодатѣхъ цѣльбѣхъ получѣахъ 531, 22; молаахъ ѿго попирати ѿ ѿ напраснѣ врачѣхъ получѣахъ 556, 27; да хоудѣѣа сѣѣ нашѣѣ жизни въ покой съвършивъше · конецъ въ страхѣ ползчѣти 67, 30; сътворѣхъ волю твою цроу · тѣчѣхъ да получѣхъ жизнь 65, 19; ни тамо покоѣѣ получѣиша 98, 28; ѿже потомъ какъхъ получи благодатъ равъ ѿго 300, 19. Но свѣтанъ Мвратъ' воспріѣлъ голамъ гнѣвъ и карес на болгари (Софроний).

Може тук да се сигнализира и преходната зона между категориите на пространствената ориентация и донор-адресат. Един „дателен“ обект, към който е насочено движението-commodi, може да се интерпретира като адресат: ѡзъ же нѣѣѣ ѡбачѣ съ милостиѣ ти прихождѣхъ 148, 14. Типични представители-соединители на елементи и от двете категории са глаголите тип 'нося', 'возя': прилежно молитѣхъ богови приношаахъ 515, 16.

Към помощните характеристики на операторите могат да се отнесат и категориите начало – траене – край; Единият ѡт тѣхъ политна,... па хвана да се върти по земята; Подиръ дълго озъртане и напругане погледа, за да свикне съ мърчината, той хвана да

забелязва ясно нѣкои дѣнери наблизу,...; Той *следваше* да припка надолу към бѣлитѣ кълба,...; ще *престанете* да бждете млади хора,...; Въ консулатото *престана* всѣки етикетъ и стѣснение,... (Вазов).

Операторите изминават сложен и противоречив път на развитие. Много от тях изгряват и залязват, движат се между ядрото и периферията в своята категория, проникват в чужди зони, предизвикват там нови размествания, експанзират или умират, но колкото и неспокойно да е поведението им, те винаги запазват един структурен център, една система от основни опозиции, една схема, която винаги ще съумее да привлече в подчинение свои основни служители и именно благодарение на стабилността на своята главна изчистена линия ще допусне мултипликацията на периферийни сателитни образувания. Тези от тях, които не са се утвърдили, представляват също особен интерес от гледна точка на създадената от системата на операторите специфична синтактична „атмосфера“ на езика. Тя ни кара да приемаме непродуктивните: Найдень *отиваше* тромъ въ ученето, безполезенъ на баща си, съ сърдце на нищо неприлепно; Разговорът, *падналъ* най-напредъ на... (Вазов); Ала на голамо зло *прѣйшло* на греците Иванковотѣ прѣателство (Софроний) и „многословните, плеонастичните“: Подиръ три дни *станаха* и тѣе та *утидоха* (Софроний), като естествени.

* * *

Погледът върху развитието на един аналитичен език показва формирането на нов тип опозиции, опозиции в системата на предикатите. Техните контури се забелязват много преди външните прояви на аналитизъм, най-очевидната от които е отпадането на именната падежна флексия. Когато се отърсва от старата формална обвивка, езикът притежава вече нова структура, нова постройка, която гарантира неговото по-нататъшно съществуване.

Ако се нахвърлят главните особености на новия тип опозиции:

- техните реализации се характеризират с „външно“-аналитична форма (т. е. те са повече от едносъставни). Това, разбира се, не би имало никакво значение, ако те не бяха:

- установени като схема с вътрешна йерархия: глагол-ядро, *изх*, *рез*, в определена взаимовръзка,
- могат да се реализират само върху един по-широк синтагматичен отрязък, включват в себе си синтагматична абстракция с линеен и дълбинен план (наложена предикативност),
- дават простор за творчество: а) в рамките на един модел имат различна семантика в зависимост от лексикалния пълнеж; прилагане на различни форми на *изх* и особено на *рез*; б) като установени еталони служат за производството на нови модели в езика и дори на еднократни в речта,
- и най-значимата за езиковата продукция, и най-престижната за значимостта им черта: те са свързани с предикацията; усвояването им гарантира произвеждане на готова предикация, която в част от случаите се простира дори до обектните отношения,
- инвариантите на тези опозиции представляват обобщения от изключително висок ранг; те се свеждат до неголям брой, съставляващ основната опозиционна система, която носи в себе си статута на еталон и благодарение на своята стабилност толерира появата на многобройни подтенденции – про и анти.

* * *

Последиствията от установяването на новата опозиционна система – това е коренната промяна в синтагматичния облик на езика.

Най-съществената му нова черта – това е новият статус на прякото допълнение. За неговото „ново пораждане“, като резултат от изместването на субекта надясно по синтагматичната ос в моделите предикати 1 и 2, стана въпрос при старобългарския материал. Прякото допълнение става органичен елемент на предикацията, неговата позиция участва в опозиционния инвариант на модела. Увлечено от предиката в нов ранг, то от своя страна показва тенденции на разширение на своята категория, изчиства като пряк обект и привлича към себе си много предикандуми с цел да оформи ярко, да опрости опозицията пряк/непряк обект. В близко отношение

към това се намира новата аналитична преходност на глаголите. Предположения за механизма, за логиката на нейното осъществяване могат да се правят пак предвид насложената предикативност. Тя е свързана далеч не само с каузативите (тип: гниль съмъ гърди надъ уроци, Вазов). Срв. още: Като чълъ Алеѣа царъ то побитіе войн'ское,...; и отмстиль на греците два ката ѿбидѣ; Но греци прельстили еѿо съ хитростію, а той са оубеззмиль и вѣрхвалъ ги (Софроний); параходътъ наближи Тононъ; вълна... врѣхлетѣ лодката; Като ти пиша това сълзи наливатъ очитѣ ми; избѣгвамъ другаритѣ си; студѣтъ я вреди; Тѣ ще бждатъ приети съ възторгъ, празнувани!; Обѣсняваше имъ Парижъ и общество-то му; Какви разбойници дрънкаш, Хаджи?; попъ Кънъ заповѣда малко почивка; И тя съветваше търпение и благоразумие; посѣветва на Невѣнка по-хубавъ климатъ (Вазов).

В тази връзка трябва да се търси и „граматикализацията“ на местоименните форми при преходните глаголи, която фактически е проява на облигаторността на пряко допълнение (в каквато и да е форма, не само местоименна) при определени типове предикати.

Изтеглянето на прякото допълнение на по-високо стъпало в структурната йерархия на предикатната синтагма води след себе си и промяна в статуса на „дателното“, непрякото допълнение, чието изследване непременно ще докаже спецификата му в българския език. Сигнал за неговия нов статус е мощната унификация на формата му в езика – *на*-конструкцията.

Новите отношения в системата на предикатите повлияват сериозно и българския хипотаксис. С установяването на насложената предикативност като ново синтактично качество, те разколебават границата между предикатив и подчинено изречение, срв. напр.: Като видѣли греци конатъ Фокѡвъ, чи бага, а за самаго Фока не знаади какъ стана, та было голамо сметеніе оу войската греческаа,... (Софроний). Те поддържат междинни, аморфни зони между глаголните центрове, налагат специфични групировки на членовете на изречението.

Влиянието на насложената предикативност може да се търси и в засилената активност на апопозицията в български, както и в естественото последствие от установяването на моделите – инвазията на

предикатива. Особено впечатление прави на изследователите на българския език вторият предикатив при глаголи не-оператори (рисувам я лекарка, той я изпрати тъжна). Логичната, обусловена от цялата езикова настройка свобода на предикатива в такава реализация кара М. Г. Рожновска¹¹ да опедели особена синтактична категория в българския език – приглаголни прилагателни. И макар погледът на предикатива откъм прилагателното (името) да не се смята тук за оправдан, самата мисъл за обособяване на прилагателното-предикатив в категория трябва да се спомене като показателна.

И накрая – високоранговите обобщения на операторите предизвикват в езика отпадането на много миниопозиции. Те увличат, абсорбират, задраскват дребните диференциации, като ги подчиняват на своите обобщени характеристики по пътя на създаването на нова, стройна, функционално изправна система. Като резултат на тези процеси трябва да се разглежда например отпадането на детайлната префиксация в българския език, срв. напр. полски *zdawać sobie sprawę, oddawać pożyczkę, wydawać pieniądze, nadawać sens...*, отпадането на obligаторността на фразеологизмите – *składać przysięgę, udzielać informacji, wywierać wrażenie, uprawiać oszustwo, okazywać łaskę, obchodzić święto, prawić modlitwę...*

Подобни явления, както и самата фреквентност на даден оператор (да помислим например за 'правя') крият опасност от погрешни, „стилистични“, оценъчни идеи. Трябва специално да се подчертае, че тук се проявява поведението на позиции от скелета на езиковата постройка, които обуславят съществуването на езика и с това стоят много далеч от стилистичната му орнаментация. Закономерното отпадане на редица значими опозиции красноречиво говори за това, например: пълната загуба на релевантността на начина на предвижването на инициатора при 'нося' и 'возя' като участници в системата донор-донум-адресат (донесох подаръци от Франция, срв. полски *nieść/wieźć* с абсолютна obligаторна диференцираност); загубата на релевантността на

Рожновская, М. Г. *Синтаксис прилагательного в болгарском литературном языке*. М., 1970.

хоризонтал/вертикал при 'стоя'/'седя' и при 'поставя'/'положа' – последното сменя значението и на обемната ориентация от типа 'вложа' и се изчиства по линията на иницираното движение с помощта на неутралните 'слагам', 'турям': Единъ нашъ човѣкъ има болень, да го туримъ въ каруцата; Па го поведе, баща ти... хвана го подъ мишница, тури го да легне, Той стѣпаше съ голѣма предпазливостъ, като слагаше кракътъ въ оглѣбления и цепнатинитѣ (Вазов); напълно заличена в български е релевантността на „превозно средство“ при самостоятелното, неиницирано движение, аналогично на изгубването на противопоставянето 'нося/возя' – още в старобългарски: ꙗзъзъ же ꙗс коравыѧ приде на кони к'нимъ 60, 11; у Софроний: Но въ то време приходили латини по морето,... защо была войска греческаа ишла сас гемѣи во Болгарію; днес: не съм ходил във Франция, дойдох си с влака и пр.

Операторите насочват поведението си по една нова линия, съвпадаща с най-общата характеристика на аналитизма – унифициране, нивелиране на дребни различия, максимална абстракция и обобщеност.

С това бяха само сигнализираны проблеми, свързани с установяването на новата предикатна система. Те биха могли да послужат за едно бъдещо по-широко изследване. Основното намерение тук беше да се насочи вниманието към вътрешноструктурните движения на език, който изживява преминаването към аналитизъм, на търсенето на нова опора на езиковата постройка.

ИНВАЗИЯ НА НОВИЯ ТИП ПРЕДИКАТ

Тази статия представлява допълнение към предходната и в нея някои неща ще бъдат повторени, други – доуточнени, но главно – ще се приложи нов езиков материал, с което да се даде по-широк поглед върху внушителната мащабност на „новата“ предикация. Стремeжът тук е да се обърне внимание върху факта, че не става дума за някакво периферно явление, а за процес, обхванал сърцевината на езика. За това говори разнородният характер на езиковите източници, както и количеството на интересуващите ни реализации на аналитичния предикат.

Предходната статия представи върху старобългарски и фрагментарно върху новобългарски (Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 г., частично Свищовския дамаскин и „Нова земя“) схващането за приемане на нова роля на предиката при аналитичния език, като извлече специфичния предикат от синтактичната равнина и се опита да разкрие неговата парадигматична стойност. (Извлечен от синтактичната равнина, предикатът носи своето име със съответната условност). Като се излезе от класическата структуралистична идея, че езикът е система от опозиции, схема, която се крепи върху взаимоотношеността на своите съставляващи и простотата на своята конструкция, за да бъде лесно усвояема и възпроизводима, т. е. да бъде функционална, се потърси компенсацията на разрушените звена от системата на един синтетичен език – падежната парадигматика. Осъзнаването на закономерността на компенсацията доведе до търсене на равностоен компенсатор, компенсатор с глобален характер, способен да поеме своята градивна роля в системата и да диктува

езикови реализации. Да се търси законът на компенсацията в изолирани, предизвикани от него деформации (напр. падежно дублиране и отчитане промените на синтактичното обкръжение, редуване чист/предложен падеж и под.), се представи като ненужно и при предварителните наблюдения, и като резултат от анализа на езиковия материал. Предварителен подтик за размишления беше установяването на изобилна поява на т. нар. глаголи-връзки, рус. связочные глаголы, англ. link verbs. Този термин обаче съзнателно се избягваше, тъй като може да наведе на въпроси за „степен на десемантизация“, „абстрактност на значението“ и пр., които при настоящия поглед към предиката се смятат за излишни. Умишлено се отбягва и терминът „именно сказуемо“, за да не се отнася мисълта единствено към стойности от плоскостта на синтактичната реализация.

Нарасналото количество показва своя строга качествена организация. Предикатите се показаха подчинени на комбинациите от четири основни семантични признака – статика, динамика, агресивност и пациентивност. Признакът/носителят му може да бъде представен в покой, в своето неизменно, константно битуване, и в промяна. Наред с това той може да съществува или да се развива, да битува или да се променя сам в себе си, или с помощта на интервент. Четирите основни признака или двете опозиции – статика/динамика, агресивност/пациентивност – имат всички шансове да бъдат признати за едни от основните категории в човешкото мислене, намерили реализации в различни продукти на духовната сфера на човека¹. Характеристиките на предикатите се градят върху комбинацията от признаци от двете опозиции. Всеки един признак със своя положителен или със своя отрицателен знак участва във всяка една характеристика. Статика/динамика и агресивност/пациентивност трябва да се разглеждат в тяхното пресичане и взаимнообвързаност, а не като автономни опозиции. Комбинираността на признаците от двете опозиции

---

¹ Цв. Тодоров. Поэтика. В сб. *Структурализм: „за“ и „против“*. М., 1975; Wallace Chafe. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago, 1971, руски превод – Уоллес Чейф. *Значение и структура языка*. М., 1975.

(т. е. взаимната връзка между всички членове) образува система с парадигматична стойност. Като участници в тази система бяха посочени характеристиките: 1. динамика/агресивност (+*дин* +*агр*), признак в промяна и външна намеса в него – *правя разговора интересен*, 2. статика/агресивност (–*дин* +*агр*), признак в покой и външна намеса в него – *държж вратата отворена*, 3. динамика/пациентивност (+*дин* –*агр*), признак в промяна, извършва я сам в себе си – *разговорът става интересен*, 4. статика/пациентивност (–*дин* –*агр*), признак в покой, поддържа го сам в себе си – *човекът е здрав*.

Едно основно преимущество на новия тип опозиционна система е, че дава готова предикация, която може да обхваща широк синтагматичен отрязък – т. нар. в предишната работа изходна и резултатна ситуация (намирам вратата отворена – *вратата* – изходна ситуация, *отворена* – резултатна), които влизат в състава на предиката, могат да имат различно „пространен“ израз – заварих я в отчаяние, намерих го че/да преглежда писмата и пр. Като използва насложената предикативност тази нова парадигматика дава в резултат един много „семантично утежнен“ синтаксис. Той може „нагледно“ да се представи например като полюсната противоположност на идеалния метасинтаксис, споменат от Ю. Апресян², който дава максимална възможност за изолирано, самостоятелно участие на думата в него.

* * *

В предишната статия беше направен опит за характеризиране и оценяване на функционалната стойност на новото явление – предикатната парадигматика. Намерението тук е да се подкрепят наблюденията с по-богат езиков материал. При подбора на този материал обаче, при по-внимателното обръщане към новобългарския период, възникнаха проблеми, които макар и да отклонят изложението от основната му цел – доказване на новия структурен тип на българския език – се налага да бъдат изложени.

---

² Ю. Апресян. О структуре значений языковых единиц. В „Tekst i zdanie“. Wrocław – Warszawa – Kraków..., 1983.

Те се свеждат, най-общо казано, около благонадежността на даден писмен паметник от новобългарския преддържавен период, като отразител на същинската езикова структура. „Говоримият“ език е естествената среда за раждане и запазване на всеки новум. При българските исторически условия той е единственият, който развива и съхранява езиковата структура. Но пак поради специфичните общественно-исторически условия имаме основания да се усъмним в голяма част от писменото ни наследство като прозрачен медиум към системата на езика.

Настоящата статия илюстрира новите структурноезикови особености с материал от Тихонравовия дамаскин³, Христоития на Райно Попович⁴ и Самоковската ерминия⁵. Характерът на първите два източника не се нуждае от представяне. Необходими са няколко думи за ермините, които не са били привлечани досега като материал за езиковедски наблюдения. Ерминията представлява ръководство на майстора-зограф. Историята на появата и разпространението ѝ, цялостно представяне на структурата и същността ѝ е дадено от А. Василиев в книгата му „Ерминии. Технология и иконография“. Те се появяват у нас през 30-те години на XIX в. Писани са от зографите – една от най-просветените прослойки за времето си. Макар и с чужд прототип, ерминията не може да се смята за чист „превод“, съдържанието ѝ е минавало под критичната професионална цензура на художника – „Общото впечатление за ермините е, че те не представляват цялостен и строго определен труд с общозадължително съдържание, а книги, в които са събрани известни правила според разбиранията на онези, които са ги пресътворявали“. Ерминията съдържа два раздела – иконографски и технически. Иконографският, поради своята специфика, често пренася в езика шампата от черковната литература. Техническият – рецепти за изработване, подготвяне на материалите за зографисване и за получаване на определени

---

³ Е. Дьомина. *Тихонравовский дамаскин, болгарский памятник XVII в. С.*, 1971.

⁴ Райно Попович. *Христоития или благонравие*. 1837.

⁵ „Ермения, книга коя съдържава сичките изкуства оу зографията...“. Ръкопис, библиотека на СУ.

изобразителни ефекти – представлява особен интерес в езиково отношение. Това е чист текст-информация, в която специалистът предлага своя опит, ръководен от единствената мисъл да предаде точно и ясно технологията на определен процес. Явно е, че това ще бъде текст, освободен от всякаква социална обремененост.

Самоковската ерминия не е датирана. Притежание е била на Атанас Н. Карастоянов от Самоков (1822–1880). Съдържа лексикални гърцизми, които често се предават в автентичния си вид с гръцко писмо с добре обработен почерк, което говори, че авторът, или по-вероятно авторите ѝ, са познавали добре гръцки. Възможно, е наред с това, и наличие на гръцки източник. Чуждиците са напълно обясними като част от зографския (вероятно и регионално диференциран) „таен говор“. Синтаксисът се отличава с яснота. Авторът предава собствен опит, собствена мисъл и я води вярно до край, без да се губи в нея.

От Тихонравовия дамаскин са ексцерпирани статиите от 1 до 21, т. е. ексцерпиран е един блок от текста на дамаскина, без да се прави избор на статии (естествено от тези в състава на дамаскина, които са на новобългарски език) с оглед на застъпването в тях на разглежданото явление. Отбелязан отделно (с число 18 – номерът на статията) се представя материалът от *Слово за второто пришествие* на Дамаскин Студит, от една страна, за да се даде възможност да се получи впечатление за границите на явлениято в една статия, от друга – заради някои особености, които статията предлага. Тя е подходяща за представител – обемна е и принадлежи към т. нар. група *т о г и в а* – група, която се отличава „със самостоятелен творчески почерк, особености на езика и стила и най-после със самия свободен маниер на превода“⁶.

При материала от Христоитията се отделя текстът на предговора на Р. Попович от този на същинското съдържание.

Материалът е разпределен по характеристики на типовете предикати, като се започва от най-маркирания – каузатива, и се стига до най-слабо маркирания – вътрешносубектното траене на признак. Редът на характеристиките е:

---

6 Вж. Е. Демина, цит. съч. том I, стр. 226.

1. динамика/агресивност (+*дин* +*агр*), промяна на признак, външна намеса,
2. статика/агресивност (–*дин* +*агр*), признакът в покой, външна намеса,
3. динамика/пациентивност (+*дин* –*агр*), признакът в движение, саморазвиващ се – липса на намеса,
4. статика/пациентивност (–*дин* –*агр*), битие на признака в покой, битува сам в себе си – липса на намеса.

Използват се, както в предишната работа, работните названия – оператор, за глагола-ядро на модела, и „изходна и резултатна ситуация“ –

направиха   го   учител
оператор   изх. сит.   рез. сит.

И тук отделно се обръща внимание върху помощните характеристики на операторите – пространствена ориентация и донор–донум–адресат, и върху т. нар. мутации на операторите.

Общ предварителен поглед към разглежданото явление може да даде напр. следния фрагмент от Тихонравовия дамаскин (20. *Слово за вредата от пиянството*): ...защо безаконно пѣанство ѡмѣ погѣбѣва и лѣдѡсть стрѣва, и людіе въ грѣхѣхъ намѣрѣхъ, пѣанство на царѣето пѣста землѣята стрѣва и людіе въ робство заводи, а на дрѣгы людіе длѣгъ наноси (...) а на дрѣгы людіе, болѣсть и срамота, и безъ почѣтъ и сыромашѣа, и зло стрѣва. братѣа сважда. жены парѣасѣватъ се ѿ мѣжѣтъ си. чѣдѣта ѿ въ рѣтаиство заводи. нѡзѣтъ имѣ болѣны стрѣва (...) на смѣрътъ прѣдава и въ огѣнь вѣчны проважда пѣанство хѣбѡсть загѣбѣ. и на трѣзѣви смѣхъ стрѣва.

* * *

1. ДИНАМИКА/АГРЕСИВНОСТ се дели както и в предходната работа на два подвида – каузатив-промяна и каузатив-сътворяване.

1.1. *Каузатив-промяна*

Оператори тип 'п р а в я' (струвам, чиня, сътворявам...)

Тихонравов дамаскин:

▶ сторя: И стори го дѣа на солѣнь и на сич'ка земля
 ѿеталїиска господарь; И тогази се помоли на село да го сто-
 реть падарь на лозїе; като азъ тебе сторихъ гоѿдина на
 сич'ки солѣнь; и архїереи что бѣше алеѣаїрискы. та го стори
 дїакона; и члкъ ще да дойде мѣдрь съврѣшень, името мѣ е ни-
 колае. и того да сторите митрополита (резултатната ситуа-
 ция в горните случаи – изразена със съществително) ∴ и
 сам'си изволи заради нѣ да бѣде сыромѣ и нищъ защо да със'
 нѣгова нищета нѣ богаты да стори; и нашъ законъ остави-
 ха... и чер'квища равны със' землята сториха; нито за своа
 гла кльни се оти не можишь едно влакно да сторишь бѣло
 или черно; ето бѣ стори члци едны добрїи а едны злы; ...и нѣ
 свободни стори (императив) ѿ това оклеветанїе что е на-
 паднало на нѣ; нѣзѣтъ имъ бол'ны стрѣва; пїанство на
 црїето пѣста землята стрѣва (резултатната ситуация в горни-
 те случаи е изразена от прилагателно) ∴ а тїа гы злѣ мѣча-
 ше... ѿанна стори, да сече дръва и да поклажда вг'нь. а
 прохора да полива людіе и да ги мые; създаде члка дето го
 на свои образъ почете. и стори го да дѣма със' нѣго. и стори
 го пакъ да влада на сич'кыте гадыни и на сич'кото... тво-
 ренїе... да е на нѣго начел'никъ; млю ти се гїдине мой да ме
 не сторишь да се ѿльчѣ ѿ тоизи чинь агг'л'скыи; и мислѣ ка-
 то съ мнозына сич'ките да ги стора да кѣр'вать със' мене; ка-
 то и адама бѣ щѣше да го помъчи. и стори го да е насрѣща
 спроти раи, тамо да работи землята (резултатната ситуация
 в горните случаи – изразена с да + финитна глаголна форма)
 ∴ азъ оногози ѿда сторї та продаде хѣ за л' сребрьници; и
 стори та ѿпаде слѣ нѣго сич'кы рѣ члч'скы; и дръгы рѣчи
 срамотни имъ дѣмѣ, и сторї сич'кыте та се насмѣха (ре-
 зултатната ситуация – та + финитна глаголна форма) ∴ А
 тїа дѣвтѣ нѣгови дѣца, видѣ гы като са красны и размны и
 приличны. тѣ стори на голѣма почеть; и дѣмахѣ стмѣ. стори
 ты нѣ без' почеть, ѿ неправедныи николае (резултатната си-
 туация – предложен израз).

Префигирани варианти: и дїаволь бѣше го насториль, да
 краде свѣщите; и прѣстори си името неѿфить.

- ▶ **п р е т в о р я:** и прѣлѣсти прѣвѣнь адамова жена ева и прѣтвори ѿ да не ходи по бжїи заповѣ; и сичѣкитѣ людїе быше дїаволь прѣтвориль да се бѣ не поклонѣтъ; нѣкои два магесника хрїїане, прѣтвориха сичѣки нарѣ да вѣрвѣватъ хѣ распетаго (резултатната ситуация – да + финитна глаголна форма) ∴ и сѣно. прѣтвори на злато; и прѣтвори си образъ като единъ воинъ (резултатната ситуация – предложен израз и израз с „като“ с адиективна/адвербиална стойност), сътворя – изолирани случаи: и единъ ѿ оуїа архгглы... дето го зовѣха дѣнница и кнезь сътворень бѣ ѿ ба.
- ▶ **ч и н я:** видишь ли сѣс' как'во оръжїе сил'но' чини великыи црѣ и бѣ, своите людїе войны; что бѣгашъ чедо мое ѿ своего оца что ме чинишь да се трѣдимъ и да се мѣчи.
- ▶ **18 – с т о р я:** сыромаси болѣре гы стрѣва; и стори сичѣкитѣ малки и голѣми болѣре и сыромаси; които са го сториле цара (резултатната ситуация – сѣс съществително име) ∴ и болѣны людїе да ги озрѣви. лѣды людїе и тѣ ѣмны да гы сторы; ето да можаше прави и сты да гы стори (резултатната ситуация – прилагателно) ∴ днѣ стори на ноцѣ (резултатната ситуация – предложен израз, факултативен предлог) ∴ които врачѣват... и стрѣват людїе та полѣдѣватъ (резултатната ситуация – та + финитна глаголна форма),
- ▶ **н а п р а в я:** и щѣтъ да иматъ сила да направѣтъ сичѣката вода като кръвь; та че тогива си направи слѣгыте на прилика агггска да свѣтетъ и много слѣгы направи таквизи да стоатъ прѣ него и да го хвалѣтъ; направи морето да не смрѣди; и направи бѣ онова тѣло на сичѣкитѣ людїе да трае много и да се не расыпѣва и да се не развалѣ никога; наплѣнѣте мѣката огнѣннаа. дето ѿ сѣмъ направиль да не ѣгасва никога; тѣа царѣе землѣскы. дето бѣше гы направиль антихрїстѣ да сѣ по ѣгова рѣка (резултатната ситуация – предложен израз и израз с „като“ с адиективна/адвербиална стойност и да + финитна глаголна форма), направа като оператор в този подвид на модела се срѣща само в 18 от ексцерпирания материал.

Христоития.

- ▶ **п** **р** **а** **в** **я**: и го направи Епархъ цареградскій (результатната ситуация – съществително), *⁷не треба... да сакамы, чи оученіето го направило лошавъ, или развращенъ, но злата мѣ привичка; *Нїи глѣдамы и церковники пїаны, и торговцы лажливы и крадливы, но нето за царковникитѣ дѣламы, чи църквата ги направила пїаны, нето за торговцитѣ, чи торговіата ги направила лажливы и крадливы; *А толкова е славно и Богопрїатно това дѣло, дѣто направа челоуѣка безсмертенъ; ꙗко истина вїи щете да простите и магірытѣ, кога направатъ ѣстѣтата солены, ако рекатъ чи имали много соль; да направатъ камакатъ твѣрдѣ приличенъ на челоуѣка; та съ това да го направишь и враждебенъ на себе си; *Полезно е оученіето и на самытѣ хѣдожницы: защо съ него ще си направатъ хѣдожеството по почтенно и по добро; защото си предпочелъ премѣдрость, а не богатство... щѣ та направа не токмо най премѣдръ ꙗко сичкитѣ царїе, ами и най богатъ и най силенъ (результатната ситуация – прилагателно, прилагателно в компаратив, в суперлатив) ∴. Послѣ като направи своата оуста като една бѣрїа и азыкаты си по свѣтливъ ꙗко солнцето... са сконча (заедно с прилагателното в суперлатив и израз с „като“ с адиективна/адвербиална стойност) ∴. *А дръга най главна и най голѣма причина е завистьта челоуѣческа, коато прави сичкитѣ добродѣтельны, острѣмны и мѣдры челоуѣцы, да са виждатъ лошави, ѿмразни, и лѣкави; *ѿ! съ колка голѣма сладость бѣхме го направили да бѣга далечъ ꙗко насъ!; *Така и който са вижда намъ оученъ, а не добръ, не оученіето, ами скѣдовміето мѣ го прави да са вижда и да е таковъ; баше обыкналъ твѣрдѣ много женитѣ, които го направиха да забрави своата должностъ камто Бога; да го направишь да повѣрва; защо такова сѣдинѣ не токмо направа да испаднешъ ꙗко онова добро... и направа прїателатъ ти да не прїема совѣмъ твоето повченіе, ами го повдига и на гнѣвъ; и сѣ престори на орелъ,

---

⁷ Знакът * отбелязва примерите от предисловието на Райно Попович.

и го грабна та го вознесе на небето, и го направи да м8 б̄аде в̄ночерпецъ (резултатната ситуация – да + финитна глаголна форма).

Самоковска ерминия.

- ▶ п р а в я: после три | я⁸ добре обаче да | ги не | правишъ ретки но | колкото мош гъсти; Перво да | твришъ боята на платното, и да | го на правишъ готово за | да | се зюграфисва; ами ако праишъ стари образе да | ги праишъ намрщені и | по темні; Когато имашъ да | мешашъ в̄стѣбечъ сос боя да | я | направишъ по | ачикъ, три | я сос варен безир; защо когато | е боята ѿначало гъста правена пѣка | се м̄шамата; после земи в̄стѣбеч⁹ и | чивитъ¹⁰ и | малко оцетъ и три | ги заедно сос | варенъ безиръ и | прави боята добра; Какво да | на правиш на двар венцѣте надигнаті; и | ги измешаи сосъ високо харно да | се | измеша... и | после | м8 | сипи мало | ракия в̄меси | го | харно и | направи | го | на | топки па го исѣши (резултатната ситуация – прилагателно, причастие, прилагателно в компаратив, предложен израз с адиективна/адвербиална стойност) ∴. Какво да правишъ боите да | се не | боятъ от | солнцето; и напрай колот да | се врти силно (резултатната ситуация – да + финитна глаголна форма).
- ▶ с о т в о р я: А | когато | ги правишъ на престолѣ, сотвори | ги м̄ри три и | половина; Седящій на столѣхъ и | писющій сотвори м̄ри пять и | полѣ (резултатната ситуация – субстантивен израз, именна фраза с адиективна/адвербиална стойност) ∴. сотвори врѣхо на | главата на | младенецо да | е спроти роднѣята на носо на прѣстія богородица (резултатната ситуация – да + финитна глаголна форма). „Сотворя“ се среща рядко, при това в иконографския раздел, където може да се появи привнесена черковнолитературна щампа заради почитта към образите на светиите.

⁸ Както е прието и в Тихонравовия дамаскин, знакът | разделя фонетична дума.

⁹ Юстубеч – основно белило, кремзервайс (обясненията под линия се дават по А. Василиев. *Ерминиш. Технология и иконография*. С., 1976).

¹⁰ Чивит – индиго, ултрамарин.

Изходната ситуация при разглеждания тип оператор има свобода да принадлежи към различни категории – рационалиа, други одушевени, неодушевени същности. Формата варира в съществително име и местоимение, препозиционална фраза (типа: направиха от него музикант) не беше регистрирана. Резултатната ситуация беше отбелязвана при всеки отделен случай. Вижда се, че днес при резултатна ситуация да + финитна глаголна форма се настанява оператор „карам“, явно късно възприет, след едно първоначално тотално разпространение на „правя“. При останалите резултатни ситуации „правя“ се запазва и днес.

Към модела динамика/агресивност принадлежат и ред други оператори:

Оператор *о с т а в я м*: във функции от типа – И мене легома си оставил стражара и назирателя на тоизи градъ; азъ тебе стори хъ гѣдина на сич'ки солънь и оставих' те на голѣма почъсть; и настрѣ оставѣше людѣе да се наѣбрьзатъ и да се бореть, и камень да мѣтатъ. „Оставям“ ще бъде разгледан отделно заради специалното си поведение.

Оператори от типа

– 'н о с я' – и скорбъ не мала наносаше на църквата Божѣа,

– 'в о д я' – пѣяство... людѣе въ роб'ство заводи,

– 'о б р ѣ щ а м' – затова слѣзе бѣ... да обрѣне грѣшници на покааніе,

ще бъдат разгледани по-подробно при операторите с помощна характеристика 'пространствена ориентация'.

Оператори тип 'д а в а м' – чинѣше знаменѣа и чюдеса великы. даваше на слѣпи да прогледатъ. хромы да ходеть, ще бъдат разгледани при помощната характеристика 'донор – донум – адресат'.

1.2. Каузатив-сътворяване

Втората разновидност на характеристиката динамика/агресивност, при която изходната и резултатната ситуация могат да се приемат като съвпадащи.

Тихонравов дамаскин. Тип 'правя'.

- ▶ *с т о р я*: И стори си анна сщѣніе, и очисти се, и кога стори еднъ година. и тогази стори юакѣ слѣжба голѣма, гоз'ба и

трапеза велика; пѣанство... лѣдось стрѣва; члѣкъ сѧ стрѣва грѣ; нѣ пакѣ ты стори нѣмѧ метаніе; и сториха млѣба; и тамъ си стори поклонъ и приноѣ; такъ вѣзи ли почестъ надѣахъ се азѣ да ми сторишь; И сториха сичѣките съсѣ цара единъ зговоръ; и много ѿтогази сториха клетва между себе си; и тои помощъ за тебе да стори; и послѣ щемъ каза и дрѣгыте чюдеса... и тогази щѣ стори конецъ на словото; да сторишь повѣленіе по сичѣко твое царѣство; съкрѣшеніе велико щѣ да стора на нѣговыте людіе; даде мѧ прошка и сторише миръ и любовь; стори знаменіе зло; И стори анна пѣснь гѣ бѣ; и повелѣ да се събере сичѣки съборъ да сторет борѣба; Тина петъ игры поиска царъ да стори въ онѣзи днѣ; и да ти сторимъ много различни мѣкы, да се мѣчишь и да се накажешь; онѣа варѣваре, дето рекохъ ме що бѣха си сториле междѣ себе царъ; Благодарю те бе че се ты былѣ създалѣ и сторилѣ сичѣки свѣтъ; Бе що си сторилѣ нѣбо и земля... и сторилѣ си шестокрилатѣ аггѣле, дето не прѣстанѣвать, ами поють; не каже да си сторѣ сичѣки крѣтъ ѿ дрѣво, и да го дрѣжѣ на рамо; и белѣжи сичѣко онова мѣсто, где що ще да стори. и прозорци на истокъ да стори, защо да свѣти, да е видѣло. а врата ѿ западѣ да влѣзѣва; и рече арѣхггѣ маною. стори гозѣба бѣ, а мене недѣи гощава; и евреее си сториха сѣнници по горахъ и по каменіето; Да сторатъ сѣлины голѣми; Това като чюха саракѣны, и сториха градъ дрѣвѣнъ ѿтвѣнка; и ископахъ дълбоко. и брѣгове сториха великѣ; и кръвь що си сторилѣ да е на моа дѣша; и стори тамо посрѣ ѿногози потока црѣквицѣ малѣ (изходната = резултатната ситуация при този глагол се изразява от съществително както с невеществен, така и с веществен деноат, в това отношение 'сторѣ' е индиферентен). Спорадично се срѣща старото 'сѣтворѣ' – и сѣтвориха зговоръ; сѣтвориха тамо нѣколко врѣме; Да сѣтвори катапетазмѣ. си рѣ завѣсь... затова сториха завѣса црѣковнаа.

- чинѣя: Пакѣ да пазишь сичѣкѣ нѣлѣ... и въ празѣники да не пофаташъ никаѣва работа. нито кѣпство да чинишь; И ако чинишь празѣникѣ стѣмѣ и трапеза. си рѣ пирѣ. не зови болѣре и гѣодаріе; бѣ чины и добро и зло; щѣтъ да ти чинатъ пакость;

и м̄лстын̄а чинѣше; и ѿтогази на в̄сако лѣто паметь имь чинѣха; и за седм̄ь дни сичка войска чиниха радѣ; и м̄лба непрѣстанно чинѣше; и много чюдеса чинѣше онази вода; И въ една нощь бдѣнїе си чинѣше; и чините голѣмо зло и м̄лва; така чинимь крѣтъ (т. е. 'така се кръстим'); азъ знаю добрѣ защо црѣца намь толкова трѣдь чини; чинѣха молѣнїе и метанїе; И тогази се събраха еп̄кпы. и зеха да чинать испытание за тѣзи рѣчь; и неговы, мощи, и до днеска чюдно исцѣленїе чинѣтъ; Члѣче что се трѣдишь залѣдо и чинишь толкози расыпъ на монастырь; и дава си плѣтъ, на сичкїи людїе, да чинеть блѣдь със' мене; и тамо що бѣше г̄ддарьм свдїа на онова мѣсто, и чинѣше свадѣба на своа дщера.

„Чиня“ в паметника последователно отбѣгва веществените денотати.

- ▶ правя: и дѣмаше. оти х̄с какъ нѣ е истинныи б̄ъ, ами е създанъ ѿ ба и направенъ като сички члѣци; ѿиде въ п̄стын̄а, и направи си колибѣ; и направи хелїи много; и направи евдоѣа црѣца капище идолско; елате да направї одного идола; стани скоро и направи црква на мое име; и направи и тамо црква стм̄с димитрію; и близѣ того метоха стоаше стѣпъ правъ ѿ камикъ направенъ; тѣкмо ам̄вонь що е насрѣъ црѣка не бѣше направилъ; И царь навѣходоносорь, тогази нѣкогы направи образъ златъ. высокъ бѣ лактѣ, ѡ, и широкъ, ѡ, лакте; да ми направишь еднъ царска полата. И поидоха на едно мѣсто гдето щѣше царь. да прави полата; и поче царь да го пита. какво ѡмѣешь да правишь. И ѡма рѣ. дрьво дѣлецъ съмь, и ѡмѣю да правї рала, и колела, и корабе; и ѡмѣю и рала, и корабе да правимь. и на камикъ съмь хытрець да зидамь дворове царскы и полаты да правї; направи ли си ми полата. и ѡма рѣ направи; та имь направи хамо ѣ римь црква; И направи црква на краинїево мѣсто... и направи ковчегъ сребрьнъ; ѿиде на п̄сто мѣсто и направи си тамо стѣпецъ, и седѣ д̄ годинь.

„Правя“ се появява изключително при веществени денотати.

В 18 – с т о р я: чудо да ви сторя; и ще да стори голѣма грижа по людїете. и голѣмы войскы и бошве; сториха бой със дїавола;

баѣтъ и маѣа стрѣвать; и миръ ще да стрѣва междѣ людѣете; стрѣвать омраза междѣ мъжа и жената та се омразѣтъ; хорота стрѣвать; знаменѣа щѣтъ да стрѣвать; стрѣваха знаменѣе; и да се опивать и да стрѣвать смѣхъ много, и дрѣго сичко щото има зло дѣаволски работи; сториль зло; сториль добро; сторимъ мѣтѣнѣа; стрѣваме чюдеса; стрѣвахъте моата воля; стрѣвахте моать законъ; бѣ дето стори нѣбо и землю и дни и години и нощи и зыми и лѣта; ѿ бѣа щото е сториль нѣбо и землю; Азъ вы стори море да се храните ѿ него.

„Сторя“ в 18, както и в останалия материал от дамаскина, не проявява избирателност.

- ▶ п р а в я: наберете двѣкати много. и направите, кѣщи хѣбави и красны; ѿричамъ се ѿ бѣа... дето е направиль нѣбо и землю; ще да направи черкова на евреете въ ѣерлѣимъ; дето имъ се показа като икона исписана. и като да рѣшь направина ѿ мѣтъ; Азъ вамъ направѣ крака да течете сѣкогы въ черкова моа; Азъ вы направѣ рыцѣ да гы вдигате горѣ на мѣлба; Азъ вамъ направихъ очи, да гледате моата направа по сичката земля що сѣ направиль хѣбаво; Азъ вы направихъ оуши да слѣшате; Азъ вы направихъ и езѣкъ да пѣете; Азъ вы направихъ и ѣмъ и размъ вы дадѣ; ты еси направиль сички свѣтъ ѿнапрѣ и досега... Ты еси направиль агглы и архгглы и сички нѣбные воеводи; и ще да си направи визире, и пашѣе, и кадѣе, и воеводы, и сѣбашѣе, и слѣгы, и целѣте се дѣаволе; ты нѣа направи сѣсъ твоа рѣка та сме ные твои. ты си нѣа направиль ѿ чѣтыри силы нѣбны; да ѣготоветь и да направеть страшныи прѣстол бжѣи.

В останалия материал от дамаскина „правя“ се свързваше единствено с веществени денотати, и в 18 той проявява тежнение към тях, но се срещат и следните два случая: какво чудо направи прѣ людѣетѣ, и – ѿ голѣ грѣ що ны направи сега тоизи проклет антихрѣстъ. Този факт може да се свърже с появата на „направя“ като оператор в първия подвид на характеристиката – каузатив-промяна (направи морето да не смръди) единствено в 18, което подчертава самобитността на статията и в това отношение. Оператор с форма „чиня“ в 18 не се среща.

Христоития.

- ▶ **п р а в я:** *да са подканатъ ꙗ тѣхъ да направатъ школи; *А най скорбнѡ като ꙗ тюканатъ истеглатъ нѣкого та го направатъ Свещеникъ; баща мѧ бѣше сарафинъ, и защото направиха калпавы пары, испадиха ги; Напоконъ Соломонъ направиль едни палаты за себе си, и дръги за жената си; Навчи първо бащиното си хѣдожество, което бѣше да далатъ камени и да праватъ богове; Чѣдаше са на онѣа, които праваха человѣци ꙗ камени, и показваха голѣмо прилѣжаніе да направатъ камакатъ твѣрдѣ приличенъ на человѣка; а таа работа даде причина да направатъ такава една басна заради оутѣщеніе на родителитѣ мѧ; и по многото сѣдове на храматы были злати и направини ꙗ многоцѣнны и скѣпы вещи; и направиль праздникъ седмодневный сосѣ сичкѣатъ народъ Израилскій; Ако нѣкоги направишь оугощеніе, на секиго ꙗ гоститѣ дѣлай дѣлѣ ꙗ сако ѡстїе; Игритѣ, що ги правимъ по нѣкой пать за прохладженіе и да препроваждамы врематѡ, не е похвално кога ги правимъ ванѣ ꙗ мѣрката; многѡ злины праваше на които вѣрвахъ въ хрїста; защо ще са ѡвишь ѡмразенъ, ако искашь ꙗ прїателатъ си да ти прави такива просташки и глѣпави работы; ꙗбѣгвай и ꙗ хѡрїатското... онова обыкновеніе, което праватъ нѣкои си като...; Никомѧ не прави насилїе да пїе, кога не мѧ са ще.

„Направя“ се появява тук свободно при невеществени денотати.

- ▶ **с т о р я:** кога стори нѣкакво добро нѣкомѧ; *и като неможиха да сторятъ нѣкоѡ полза,...

Самоковска ерминия.

- ▶ **п р а в я:** послека направи паки алчия¹¹ оу | тоя казанъ... водна; Како да праишь ꙗ вар ѡстѣбеч; и тогай имай ꙗ вчера... направена варѣ; венециянете не | тѣратъ злато на иконїте, сѣде иматъ верникъ¹² направен и тѣратъ вмѣсто злато то; после направи еденъ первасъ ꙗ четири дръвѣ; и когато сакашь

---

¹¹ Алчия – грунт.

¹² Верник – верниз, блясък.

да извадишъ боя вънѣре, прави една дѣпка на | платното; и | тако да го тѣришъ вънѣре у | алчїята да | го разбѣркашъ, а ако прави дѣпки, прави | я каквото писахме по | горе; и сос модаръ лазѣр да | направишъ дреха; Дрехата ѿвори | я и | токмо сос зелен камик и прави сенки; и | мери декато щешъ главите да | правишъ, и гдѣ стредата и | нозете; смѣшвашъ | го саде сос охра и | на правишъ една дреха или една планїна гора; когато триешъ за дрягио дене пресича | се и | не | прави добра работа каквото първио день: и не прави зараръ.

- ▶ с о т в о р я: Мери лицето на четири... и сотвори очите и | носо и ѿ носо до брадата мѣри мери три, сотвори устата.

„Правя“ и тук не проявява избирателност, „сотворя“ е съвсем рядко.

* * *

В приведения материал се наблюдава голямата активност на типа „правя“ в подгрупата каузатив-сътворяване. Както и активното сътворити в старобългарски, той се появява там, където биха могли да се очакват конкретни „изразители“ на начина на сътворяването – изграждам, съзиждам, извайвам, сготвям, изкопавам, рисувам... Тази особена активност, която вече не позволява да бъде отнесено явлението просто към стилистиката, дава основание каузативът-сътворяване да се разглежда като вариант на модела динамика/агресивност, при който изходната и резултатната ситуация съвпадат.

2. СТАТИКА/АГРЕСИВНОСТ.

Характеристиката показва широко разпространение още в старобългарски език (азъ оставихъ и на мѣстѣ хромъ сжштъ), предимно във връзка с богатите възможности, които дават причастията в ролята на резултатна ситуация – обрътоста сватана веселашта са. Активността на наместа на „агресора“ е степенувана, но това не играе роля за общото определение на характеристиката. Най-слабата степен на намеса нарекохмѣ субективация на битиен факт, тя дава началния тласък на разнообразни модални употреби.

Оператори тип 'намеря'.

Тихонравов дамаскин.

- ▶ **на й да:** и азъ ѿлѣзѡ вътрѣ ꙗ гроба да се поклонѣ на тѣлото стѣмъ старѣцѣ. и найдох го цѣль; и зеха да копають и найдоха тѣлото стѣи петкы цѣло и хѣбаво; и ѡтвориха ѡнзи конобѣ, и найдооха гы цѣлы и ни едно влакно не бѣше изгорѣло; И по полнощѣ ѿиде сщєнникъ црковный да пее стрѣню по обычаю и наиде маркѣана зѣрава (результатната ситуация – изразена от прилагателно) ∴ И наиде ѡанна като ѣчаше толкози нарѡ; И тогази поиде ѡанн и наиде члѣка, вѣ, годинѣ какъ лежаше, и исцѣли го; И ѡнѣа тысѣщници като чюха това. что се чини по трѣгѣть. текоше скоро и наидоше воискъ какъ така зло чинѣхъ; испитаха ѡ краи житѣето блженномъ ѡаннѣ, и найдоха го какъ е ѡ ба дарованѣ, и исплѣнѣнь сѣсѣ бжѣвно ѣченѣ (результатната ситуация – как/като + финитна глаголна форма) ∴ И кога сѣврыши стрѣню сщєнникъ и поиде ꙗ ѡногози врача, и наиде го че сѣ разболѣль злѣ; И отидоха члѣци царевы и найдоха го че сѣди на сѣдница своа и ѣчи слово бжѣе; и найдоха ꙗ нѣкого трапеза, че има на нѣа различни гозѣбы (результатната ситуация – че + финитна глаголна форма).

- ▶ **на меря м:** пѣанѣство... людѣе въ грѣ намѣрѣ.

Христоития.

- ▶ **на меря:** и Диогенѣ ѿиде въ Аѣина. И понеже намѣри тамѡ Антѣсѣена Кѣнѣческаго фѣлософа, чи оучаше,...; *И да не глѣдѣть токмо на даскалатѣ, онѣ самѣ да промѣни сѣрѣцѣта на сыноветѣ имѣ, а они да га намѣратѣ на готово.

„Намеря“ поради участието си в този модел на предикацията, е силно отдалечен от евристичното си значение и обикновено е заменяем сѣсѣ „заваря“ – единѣ калѣгерѣ излѣзе вѣнь и завари го, че си дава ѣстицето на сыромаси.

Модалната модификация, която субективацията на факта дава тук: И ѡнѣи сѣборѣ по правило испитаха ѡ край житѣето блженномъ ѡаннѣ, и найдоха го какъ е ѡ ба дарованѣ, и исплѣнѣнь сѣсѣ бжѣвно ѣченѣ – недвусмислено говори за пѣтя кѣм днешното „намирам го умен“.

Тип 'пазя'.

Тихонравов дамаскин.

- ▶ п а з я: и тѣлото си чисто оупазѣте да го не осквръните; азе съмь прѣтрьпѣла. и ѿпазила сичкото бащино ти иманіе цѣло (резултатната ситуация – прилагателно).

Христоития.

- ▶ в а р д я: Съ нѣго нѣи можемъ да оувардимъ безъ да са не забравѣ презъ сичкѣтъ нашъ животъ сичкото онова, което можемъ да забравимъ за малко дни; Можемъ това любопытство да оувардимъ безъ погрѣшеніе въ Главнитѣ токмо книги (резултатната ситуация – предложен израз с адиективна/адвербиална стойност) ∴ Не си ѿблизвай прѣститѣ ами колко можешъ варди ги да са чисти (резултатната ситуация – да + финитна глаголна форма, явно заменяема със самостоятелно прилагателно).

Тип 'държа'.

Тихонравов дамаскин.

- ▶ д ѣ р ж а: ами и ные братіе да се дръжѣ чисты да се поклонѣ чѣномъ крѣс със' чисто срѣце; зарѣ това махни се колкото можешъ члече ѿ крѣвовство и ѿ чюжды жены. и дръж' се чисто-тенъ (резултатната ситуация – прилагателно).

Христоития.

- ▶ д ѣ р ж а: И рѣцѣтъ си не ги дрѣшъ ѿпѣснаты като ѿкапалы; Не е прилично и кога хоратѣвашъ да держишъ рѣцѣтъ си склучены,... или да ги держишъ ѿ задъ като сварзаны; Кога стоишъ правъ, не си дрѣшъ нозѣтъ крѣстосаны едната ѿ горѣ на дрѣгата; Главата си да держишъ секоги правъ, каквото е положило естеството (резултатната ситуация – прилагателно – причастие или наречие, т. е. именен израз с адиективна/адвербиална стойност).

Самоковска ерминия.

- ▶ д ѣ р ж а: ако | ли | сакашъ да го съшишъ а | ти го дрѣшъ да | врѣе много; ако | ли сакашъ да | ти | е по | ачикъ а | ти | я дрѣшъ –1–сахать (резултатната ситуация в първия случай – да + фи-

нитна глаголна форма, във втория е елиптирана, „разпръснатата“ в целия предходен текст).

Типът „пазя“, „държа“ (последният особено жизнен в днешния език) показва агресивността от модела статика/агресивност под формата на континуатор на признака на обекта.

Оператор 'в и ж д а м'.

Тихонравов дамаскин:

- ▶ кога та видѣхме жѣдна... кога та видѣхме нага, кога та видѣхме пѣтника; ами посѣга ты видѣ тѣлото ми голо; и поде до постелѣната стѣмѣ сѣмѣонѣ и видѣ плѣна със' червѣ; и самѣси царѣ послѣшѣваше го, защо го видѣше мѣдрѣ и разѣмень и на войска хѣтрѣ, и юнакѣ (резултатната ситуация – прилагателно, съществително) ∴ И нѣкои члѣкѣ... видѣ оногова дѣакона, как' си жали и скрѣби; И тѣкмо видѣ еѣстатѣа ѣдалече като сѣдѣше пѣ сѣнницата; като видѣ онѣзи жена стѣмѣ еѣстатѣю като бѣше млада и красна. завидѣ ѣи тѣврѣдѣ; и видиме го какѣ е пакѣ ѣмень и кнѣжень и постникѣ (резултатната ситуация – как/какво + финитна глаголна форма) ∴ и като гы видѣха че нѣ са ничто почекнати...; И видѣ онѣзи прѣѣобница, че лежи мрѣтва; Видѣ сатанѣ като млѣнѣа ѣ нѣбето че спаде (резултатната ситуация – че + финитна глаголна форма).

Христоития:

- ▶ и всегда дѣхомѣ горатѣ, какѣ бы могли да видатѣ и самитѣ свои соотечественници прѣсѣѣщенни, и спрѣти тѣхѣ и дрѣги многѣсвои единородчики пользовани; ако ищете да видите вашето желанѣе по скорѣо и по добре прѣисполнено; Като видѣлѣ едно момче чи са зачервило ѣ срамѣ, реклѣ мѣ.

Модалните модификации намират добра почва при този оператор – и самѣси царѣ послѣшѣваше го защо го видѣше мѣдрѣ и разѣмень..., и видиме го какѣ е пакѣ ѣмень и кнѣжень и постникѣ.

Тип 'зная'.

Тихонравов дамаскин.

- ▶ з н а я: Знаѣше гѣ юѣва че ще да има трѣпѣнѣе; ни самы дѣцата не знаѣха единѣ дрѣгы че са брѣтѣа; Знаѣ аѣз васѣ какѣ

сте бѣле ѿпрѣвънь сѣме праведно и как сте бѣле бѣвъзлюблени.

- ▶ **п о з н а я**: тебѣ познахме ста въ нашиатъ родѣ. тебѣ намѣрихмѣ добра и кротка въ нашето сѣме; и познаше го какъвто бѣше им' се явилъ въ морето.

- ▶ **р а з б е р а** – А дѣцата си не разбра че са живы.

Типът „виждам“ и „зная“ продължават поведението си от старобългарски (виждѣ въ мѣжи растомѣ добръ, изъдавъна во та въмѣ дѣлеси отъврѣгъша са него, игри мните тѣхъ погрѣшение). Този тип вече показва явна ангажираност на интервента спрямо съществуването на признака, неговото „лично“ отношение към съотносимостта на изходната ситуация с резултатната. Интервентът тук може да бѣде вече само рационалиум, а признакът вече не е обективно съществуващ, а е продукт на съзнанието на интервента. Това е висшата степен на агресия на интервента спрямо статичен признак, която се допуска в модела статика/агресивност. Независимо от това типът оператори е подчинен на формалните норми на модела – предизвикват идентично синтактично структуриране на обкръжението с останалите оператори от същия модел.

Субектната съотнесеност на 'има́м'

Поведение, което може да се нарече субектно съотнасяне, глаголът „има́м“ изнася от старобългарски – приде чловѣкъ имѣа ослѣ многѣ благѣны наложено. Като изразител на субектната съотнесеност „има́м“ се показва подчинен на статика/агресивност и инициира две ситуации – изходна и резултатна. Интервенцията тук се изразява само в отвеждането към „субекта“, към актуализирания външен обект, неидентичен с носителя на признака.

Тихонравов дамаскин:

Защо да имаме чѣнаго крѣта помощника; тебе имѣх помощница; ами стаа петка имѣше ба помощника; ами така да чините, да имате бога помощника от сички беди; ако ищемъ на пѣтъ да идем, него да имаме дрѣгара. и ако сме дома си него да имаме хранитель; бѣше нѣкои царь... и имѣше стратилата на войскѣ свою тогози стога евстатѣа (резултатната ситуация – изразена със

съществително) ∴ ала антихрист имаше сичка снага като члкъ а срѣце имаше дяволско; и познах, че нѣсмь достойна азъ дето имамъ и дѣша и тѣло сквърно, да гледамъ твой образъ; И които иматъ своето име добро, а работата имъ зла и лаглива, та са тие като фарисеете (резултатната ситуация – изразена с прилагателно).

Христоития:

*и ако бѣхмѣ ги имали преведени; *а они заради това камъ родатъ си добро, и предъ Бога и предъ чловѣци ще иматъ своето благодѣаніе всегда не забвенно; *и да си оукрашаватъ жителството, и междѣ чловѣцитѣ да иматъ похвално и добронравно своето си обхождиніе; но ты секоги кога хоратѣвашъ имай рѣцѣтъ си соединены при поасатъ си; Лицето си да имашъ секоги въ философско размышление (резултатната ситуация – прилагателно, причастие, предложен израз с адиективна/адвербиална стойност – споменатият с широкото си разпространение в старобългарски метафоричен локус).

Самоковска ерминия:

имай готово едно парче платно и избриши го; тогий имай | си друга вода чиста при | тебе у | садъ; Тури замкъ¹³ у | една тиганъ да се стопи и имай | го готовъ (резултатната ситуация – прилагателно); ама имай безиро на другъ огинъ да | врие (резултатната ситуация – да + финитна глаголна форма).

Субектното съотнасяне при статика/агресивност винаги води до модалност:

Тихонравов дамаскин:

и имаха ѿ людиете мома чиста и почѣтна. и имаха ѿ добра и отъ добра рода; сѣкоги себе да имаме кривы, а не ба; пришьельца. да го любим и да го имаме като брата; и имаха го оние людие като бога; имаше ю за маика; А члѣцитѣ не щѣтъ да ги тачатъ и да ги иматъ за попове.

Христоития:

а коги збѣркашъ нѣщо, а той ти претрепѣва, тогова го имай за ласкатель, а не за прѣатель; отфарли единъ таковъ прѣатель... и имай го като чи никакъ го не познавашъ.

---

¹³ Замк – лепило.

„Имам“ във функцията на съотнасяне със субект показва голяма активност в този период, тя се наблюдава и в езика на Вазов, както се посочи в предишната работа. След това настъпва отлив на тази употреба.

Особеното поведение на 'оставям'

За него се спомена и при старобългарския материал: въсьмъ же дари даахъ ꙗдно҃го же тѣчиѣ оставиша бѣ чѣсти. 'Оставям' изразява нарочно поддържане в предишно, „заварено“ състояние, контрастиращо с очаквано ново състояние (често сигнализирано в текста – въсьмъ же дари даахъ). Тази силно изразена умишленост, нарочност на непромяната всъщност прави 'оставям' естествен оператор и на модела динамика/агресивност, наред с участието му в статика/агресивност.

Към статика/агресивност може да се отнесат без смущения твърде ограничен кръг случаи, напр.: И понеже таа книга... първио Исѣсъ остави собрана и совершенна когато са представи; и ты ги нашете тѣлеса ѣчюваи и остави ги да съ наедно.

Към динамика/агресивност, към каузатив-промяна, трябва да отнесем:

Тихонравов дамаскин – не дѣли ме тѣкмо остави ме цѣль да съмъ си на моето си бѣчество (с явно изразена в контекста очаквана промяна, на която се противопоставя запазването на признака); оставете го непогребенъ да го орли изѣдять; като те азъ тебе сторихъ гѣдина на сичси солѣнь и оставихъ те на голѣма почѣсть (употребено синонимно със „сторих“); ами великѣи стѣи димитрѣ не остави мѣсто свое да се развали; и оставиль го да чини що мѣ драго; проводиха го до край село защо не остави ги стѣи подалече да идять; Знаеше гѣ юва че ще да има трыпѣнѣи и не ще да похѣли бѣ затова го остави да потегли зло; никога не ги оставей да гладѣвать или да жѣдѣвать. или да истеглать нѣщо зло; да речешъ мѣжѣ моємѣ да ме остави да бѣдѣ инокина.

Срещат се случаи на ярка каузативност: и да оставлю вамъ небето да е като желѣзно и землѣята като мѣднаа.

Христоития: И не сосва това потемнение, дѣто не оставѣ живѣ да починать, ами...; Защо таа пакъ... погрѣшка нето сега

насъ остава да познаемъ какви сме, за да са поизправимъ; Тая е нашата обикновенна погрѣшка, която не ни остава да познаемъ кое е намъ полезно да го любимъ; защо самолюбіето наше много погрѣшки покрива и не ни остава да познаемъ себе си.

Самоковска ерминия: остави істориата писано да исакне добре; и тогай щомъ фане да | лепи, остави го паки да | исакне и тогай избриши го и бива добро.

3. динамика/пациентивност. Тук признакът е представен като саморазвиващ се, без външна намеса.

3.1. *Пациентивна динамика* – промяна, превъплъщение. В старобългарски основен оператор в тази група е взѣти – радъ възѣтъ. В новобългарския материал на преден план излиза 'ставам'.

Тихонравов дамаскин:

и като стана игумень неофитъ; постѣше се и стана сщѣнникъ; патерицата моуѣсеова станъ змѣа и поуде тоуѣгите на магесниците; и приеше иночъски чинъ ѿ него и станѣха калоере; не щѣ вы станѣ царѣ; тиа людие дето слѣгы бжѣи станѣтъ (резултатната ситуация – изразена със съществително) ∴ защо той отпрѣвън бѣше кротѣкъ, а наподирѣ станѣ срьдитѣ, отнапрѣдѣ бѣше милостивѣ на сыромаси а напоконѣ станѣ найзлѣ на сыромасите; ето вашиѣтъ царѣ станѣ голѣмѣ на сичката землѣ; и той час исцѣлѣ и станѣ здравѣ; и лицата им щѣтъ да станѣтъ от мрътвите погрознѣ; ще да помисли да стане поголѣмѣ ѿ ба (резултатната ситуация – прилагателно, компаратив, суперлатив) ∴ а ония капища събо-рюваха се и станѣваха на пепель; и станѣ тѣмѣ пѣща като црква; та го строши до троха та станѣ като прах и пепель; видѣхъ оно-гози влъка де станѣ като члѣк; Братие пазѣте се да не станете като ѡета (резултатната ситуация – предложен израз с адиективна/адвербиална стойност, *като* със съществително).

Христоития:

и тоѣ тогива стана на Исуса Христа сосудѣ избранѣ; защото станѣлъ чловѣкъ, а не безсловесенѣ звѣрь... защото станѣлъ елланинѣ, а не варварѣ; искай да станѣшь приятѣль съ някого без заплащанѣ; за да не мѣ станѣшь вмѣсто приятѣль неприятѣль;

и стават виновати и двоицата; за да не станатъ подобни на комедиантитѣ; почакай мало да поистинатъ и да станатъ доволни за да се турятъ въ оуста; затова Соломонъ станалъ толкова премудръ, щото никой не билъ като него; и които са хубави да прилежаватъ да станатъ достойни за хубостта си; защо токмо вречешъ ли са едно нѣщо, тоя часъ задолженъ ставашъ.

Самоковска ерминия:

и нека поври малко да | станатъ сите едно парче; после тури | ги у | живако да | станатъ едно мешание (резултатна ситуация – съществително) ∴ гледай да не туришъ много стипса защо ще стане много темень; ако | ли сакашъ да ти е коия¹⁴ а | ти | го | остави повече да врие и тогай станува коия; Местото щото трябва да | се позлати нужда е... да го очистишъ да стане равно местото; да туришъ мало бело и на брадата и на устата да стане по ачикъ; земи една прачка калай и чукай | я да я расплескашъ танка да стане; и варишъ го малко на огино и става гастоць като медъ.

Прави впечатление свободата и лекотата, с която промяната на състоянието на признака може да се изрази с този модел на предикация.

’бивам, съм’ също запазва все още функциите си тук: Тихонравов дамаскин – радъ бы; и бы скръбьнь защо разъмѣ...; и онази вода извираше здрава, ами доде приходѣше на манастирь. бываше зла ꙗ слнцето; и като бы здравъ веки се не връна дома си; и тогази сты николае невидимъ бы ꙗ тѣхъ; и като го видѣха тѣе трите иноци отъ страхъ быха безгласни; и тоа час ліѣха и быха невидими.

Самоковска ерминия: бивам – защото ако | го оstayшъ така, когато исакне модрото бива бело; и щом исакне бива искусно красно; и тогай бива тенка като вода; и верникосуй среброто и бива жлто като злато; и облаците тогай биватъ хубави.

Това говори за запазване на старобългарската традиция на битийния дуративен глагол при динамика на признака. В старобългарски взѣти в динамичния модел рязко се е противопоставил на

---

¹⁴ Наситена (за боя).

гръцкото *γενομεί* при промяна на признака, различно от *είμι* на статиката.

3.2. *Пациентивна динамика* – пораждане. Изходната и резултатната ситуация и тук съвпадат, аналогично на каузатив-сътворяване.

'стана'. Тихонравов дамаскин: Кога стане между хората всички по сичкият свѣтъ омраза. да се ненавиждеть единъ другыго; курвовство ще да стане много по сичка земля; та пакъ настанаха напokonъ даскале, и философе.

Христоития: освенъ ако стани нѣкоги препираніе за много пиянѣ; защо комахай оукоризна и безчестие става на онова, което лежи на оганятъ; и съ неговиятъ совѣтъ стана и са оучине в Атина олигархическиятъ совѣтъ; и на това треба да ставатъ образъ на дѣцата ни не токмо даскалитѣ, но и самитѣ имъ родители; кое е по сладостно, което става от принуждение, или от самохотно произволение; и така дѣто е бывало, се по голѣма полза е ставало.

Самоковска ерминия: и ако стане некая фускалида (мехур) боздиши я сос ножо; Земи белката на | яйцето и убий | го докле стане пеня.

4. СТАТИКА/ПАЦИЕНТИВНОСТ

Тук признакът битува статично в носителя си. Активен оператор 'стоя' и 'седа':

Тихонравов дамаскин:

и поидоха тамо отпрѣди и вратата както си стоаха затворены...; и кога е праздникъ и празднувашъ и сѣдишь без работа; много се чюдиха на нейното стое тѣло. ѿ толкози врѣме какъ стои цѣло и красно и благоухае; ами и тѣлото негово и до днешнии днь стои цѣло у гробъ; и видѣ едно дръвце метнато стои; ами токмо стоаше поникъналь долу; и зосима като стои поникънѣль поисправи се малко да види; коѣ е намъ файда да сѣдимъ гладны; праведниците седеть сыти. а грешниците мѣчатъ гладни и жѣдни;

Христоития:

сутрена да си оумывашъ съ вода рацѣтъ и лицето, но не да сѣдишъ да са мыешъ ванъ отъ мѣрката и на долго; треба да си покрыешъ главата, ако та не принуждава теплотата на времето да сѣдишъ съ открито глава.

Самоковска ерминия:

земи 6 ока варъ чиста тури я 3 дена да стой на солнцето; нека стой триен, сухъ, саде без вода; и тогай сос две прачки да ги чукашъ за да не стоятъ собрани, но да са нарехнатени.

’ходя’

Тихонравов дамаскин: и ходѣше проклетъ онзи трищклетыи ариа; и ꙗ жалби та си съблѣче и красните ризы и ходѣше похулена; а ты недѣи обича имание и стока ами ходи порушен; и да ходи със трезвена срдце; ами ходѣте хубаве, нѣ като глупави ами като оумни; и теофиль като ония неправилно чини и без правило ходи и досажда.

Глаголът „съм“ поради своята универсалност не се разглежда. Тук е от значение да се наблегне върху необходимостта от появата на други, специфични изразители на пациентивната статика.

ПОМОЩНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОПЕРАТОРИТЕ

Глаголи на пространствената ориентация

Конкретната представа за движение и покой в пространството заляга като първична и най-опростена същност на пространственото ориентиране. От нея водят началото си обобщените категории на динамика и статика. Категорията движение/покой подчинява цяла богато разклонена система от подкатегории, това са различни противопоставяния – линейност/обемност, вектор/точка, хоризонтал/вертикал. В добавка към общата характеристика на операторите предходната работа представи опростена схема на глаголите на пространствената ориентация, която се опираше върху общото разделяне на глаголите по признака иницираност/самостоятелност на движението и покоя. Глаголите на иницираното движение (типовете „вода, вкарвам, изкарвам, обръщам, поставям“ и т. н.) по своя характер се подчиняват на

модела динамика/агресивност. Глаголите на инициирания покой (типът „държа“) са подчинени на характеристиката статика/агресивност, глаголите на самостоятелното движение (тип „отивам, влизам“ и пр.) се подчиняват на динамичната пациентивност, глаголите на самостоятелния покой (тип „стоя, седа“) – на характеристиката статика/пациентивност (вж. при „За предиката в българския език“).

От глаголите на пространствената ориентация към характеристиката динамика/агресивност може да отнесем:

тип 'вода': Тихонравов дамаскин – пиянство людие въ робство заводи; чедата им въ ратайство заводи; заради женъ диа-воль прѣмудраго солмона в прѣступление въведе; догде сички приведе на християнска вѣра; и сички людие атински приведе на крщение,

Христоития – *Аколи речеъ да са надѣмеъ на двоица троица и да сякамы, чи они ще докарат сичкото въ совершенство...; *А ний треба сега да глѣдамы да привлѣчемъ въ честолубие простотата; *Такива, които са се злѣ научили, много пати ги и биятъ, за да ги отведатъ от злото имъ обикновение; но тия работи имат и една по обща причина, която влече всички нас, и оучени и неоучени, въ една обща пагуба; който иска да та влачи секоги по волята си.

тип 'обърна' – затова слѣзе богъ да обрне грѣшници на покаание; и юаннь сичките людие тамо обрѣна на вѣра хрѣтианска; ами ище да го обрне на животъ.

тип 'нося': Тихонравов дамаскин – Ами врагъ същи дето приноси завистъ сѣкога члѣку на дшата; а на други людие дългъ наноси,

Христоития – велика полза приноси не толико на Християнство, ами обща на сичкото чловѣчество; и скорбъ не мала наносяше на църквата Божия; като да не наносешъ някоя гнусота на които сѣдѣтъ на трапезата; и да наноси тегота на които слушатъ; и съ това да нанесешъ смѣхъ на себе си.

На характеристиката статика/пациентивност се подчинява операторът „държа“ – да държим тѣлото си чисто – разгледан при нея. Самостоятелното движение е подчинено на динамика/пациентивност.

Тип 'отивам, влизам, (в)падам': Тихонравов дамаскин – и мнозина идѣха на мука за любовъ и за име хѡо; не може члкъ да прииде от зло на добро; прѣвѣнъ поиде на курвоство; сичките людие по сичкиятъ свѣтъ въ злына влазѣха; какъ си отпаднаха от толкова почѣсть; че щете пакъ въпаднѣ оу тази болѣсть,

Христоития – направа да испаднешъ отъ онова добро; погива въ своето си скудоумие, и за това впада и въ законопреступления и въ лошава пѣтиша; не твардѣ скоро и безразсудно да влазяшъ въ приятелство сосъ секиго; но не треба пакъ толкова безмѣрно да са крѣсишъ и труфишъ та като да впаднешъ въ женско кичанѣ, и въ магко и разслабленно житие; да не впаднешъ въ женска магкостъ и танчина; и си впадналъ въ едно сердечно лакомство; а онъ въ такова голѣмо нечувствие достигна, щото...

Срещат се и тук модални модификации – тиа людие дето в това врѣме излѣзатъ достоини и слугы бѣгии станатъ; и кога не смы са видѣли от много време, и начнемъ да желяемъ единъ други, естествено си е да отивамы тогива по сладки и по радостни.

Глаголите на самостоятелния покой 'стоя, седа', след „съм“, стават основни оператори в характеристиката статика/пациентивност.

Системата донор-донум-адресат

Категорията, възникнала въз основа на тези понятия, е свързана с категориите на пространствената ориентация (срвн. напр. 'нося, донасям'), но безспорно обособена като самостоятелна. Основна роля тук се пада на донора и адресата като два противоположни полюса на активността. Двата основни типа глаголи, обслужващи категорията, са тип 'давам' и тип 'получавам'. Естествено е, донорът да е изразител на агресивността, адресатът – на пациентивността. Оттук и тип 'давам' ще служи на каузатива, тип 'получавам' – на динамика/пациентивност.

Тип 'давам', активен от старобългарски: *страдавъше то тѣло вѡдамъ и звѣрьмъ и птицамъ прѣдахъ на сънадаване*,

Тихонравов дамаскин – тѣлото си прѣдадохъ на раны и кръвь своя пролиаха; извади го от сѣенничество и прѣдаде го на анате-

ма; ща си дамъ и трите дъщери на курвовство; пианство на смръть прѣдава; даи си име да е прочюто и именито до вѣка; чинѣше знамениа и чюдеса велеки даваше на слѣпи да прогледать, хромы да ходеть – последните два случая – с каузативност, равностойна на 'правя'.

Христоития – мисльта ми е да подамъ токмо на простытѣ мои единородчики да познаеть...; и давашъ имъ да разумѣять и да мыслять, какъ...; ако... изавишь тайнитѣ си на чловѣци лувкавы... ще подадешъ самъ себе си да та влачатъ за носать.

Тип 'получавамъ' – стб. *примѣте ховдаа моа словеса да мало что отъ нихъ оспѣшныа примете; отъ възвхъ обидѣ примшоу.*

Тихонравов дамаскин – и болестъ много добываху като ю пияху, и паче отокъ въ нозѣта добываху; имаме ли нѣчто полза на дшѣта си. въистину не имаме, ами еднакъ мука добывамы; кой пие от неа със чиста вѣра приема исцѣление от сѣкаква болестъ; сички кои прихождаха здравие от него получаху; кои има зла жена файда за грѣхове свои приема; и голѣмо щемъ от него добро и наука да приемешъ.

Христоития – *какво въздаяние приемать добрите заради добрината си, а какво наказание злите заради злината си; *но тврдѣ малакъ или по добрѣ да кажа, никакъв оуспѣхъ не приеха; *книги да преведать от които могатъ нашитѣ соотечницы да приемнать някое оумиление въ доушытѣ си и нѣкое оуслаждение и ревность камъ оучението; *нето треба са сѣдимъ да расправмы чловѣческитѣ злины, защо не токмо не придобывамы никакво добро, ами иоще восприимамы голѣмо зло; не крии... злобата, нето восприимай безумна вражда въ сердцето си; нето са надей, чи от много приятели ще придобиешъ много помощъ.

Глаголите с помощни характеристики подпомагат и обогатяват реализационните възможности на моделите. Наред с участие-то си в изграждането на езиковата структура, те създават и специфичната метафоричност и фразеологичност на аналитичния език, с тежнението към „разединение“ на предикацията и с активното си многообразие.

* * *

Обликът на структурата на българския език трябва да се търси в една трудна обстановка, наложена от цялата ни историческа специфика и конкретно от условията на първоначалното формиране на новобългарския книжовен език. За кратко време той изживява интензивно развитие, плод на разнообразни, често противоречиви тенденции, които дават отпечатък и на днешния му облик. Структурата му в „чист вид“, макар и да прозира трудно, го характеризира като език, изживял типичните пренастройки на аналитизма. Аналогиите с развоя на други аналитични езици са изненадващи дори в детайлите – да вземем напр. различните формални варианти, през които минава операторът на каузатива в английски – *leten (let), do, garen, have, get, make*, и ги сравним с българските варианти на „правя“ и с помощните оператори на каузатива.

Пренастройката на системата започва още в старобългарски – синтактичната му тъкан е проникната от новата предикация, която предизвиква коренни реорганизации. Новобългарският материал разкрива приемствеността в структурата.

ЗА ЗНАЧИМОСТТА НА БЪЛГАРО-ГРЪЦКИТЕ ЕЗИКОВИ ПАРАЛЕЛИ

Диахронната и синхронна картина на българския език не може да бъде достатъчно ясна, ако не се вземат предвид българо-гръцките езикови отношения. Тук „под линия“ ще се обърне внимание върху някои българо-гръцки прилики в различни области на езика, за да се подчертаят очевидните сходства между български и гръцки и необходимостта от съпоставителни изследвания върху тях.

Българо-гръцките културни взаимодействия са дълговечни, естествени и известни. Те са получили своето място в съответните науки. Доста онеправдан е останал лингвистичният аспект на българо-гръцкото съжителство, а той в българското езикознание може да претендира за същата тежест, както останалите аспекти в съответните им области. Това е проблем, който открива богато поле за работа – и дескриптивна, и теоретична, надхвърля рамките на конкретноезиковото взаимодействие и дава повод за размисли по съществени езиковедски въпроси.

Териториалният контакт и двуезичната тема почти неизбежно насочват към разглеждане на „влияния“ на един език върху друг, а при влиянията от своя страна на преден план за изследване най-често излиза лексиката. Друга възможност при разглеждане на влиянията, особено при българо-гръцките, са лингвистични въпроси в културно-историческа светлина, да кажем гръцко влияние в българската възрожденска литература. Намерението тук е да се обърне внимание върху резултатите от продължителна общност на историческата съдба, които показват едно по-дълбоко езиково единство, отколкото са влиянията – и хронологически

по-дълговечно, и качествено по-сложно, едно структурноезиково единство. В съотношение с такава задача материалът, който ще се приведе, безспорно не натежава достатъчно, но целта тук е насочване на вниманието към проблема, набелязването му, а не изчерпателното му разглеждане. Материалът засяга речевия етикет, фразеологични цялости и съчетания с определен тип глаголи, които нарекохме оператори при разглеждането на аналитичния предикат.

Речевият етикет е интересен, доколкото, макар и доста повърхностно, насочва към трайно културно съжителство. Тъй като компонентите му имат характер на готови формули, в известен смисъл той може да бъде съотнесен с фразеологията. Ще се спрем на някои употреби на гръцките глаголи *ορίζω* и *αγαπάω* и на българските *заповядам* и *обичам*.

Едно от значенията на гръцкия глагол *ορίζω* е 'заповядвам'. 'Заповядайте' във функция 'моля' е общо за гръцки и български:

ορίστε / заповядайте – а) подкана да се изкаже желаната услуга, 'кажете желанието си, с какво мога да ви бъда полезен?'; б) при подаване, връчване, 'вземете, ето'; в) остаряло на български, молба за повторение на недочута реплика, 'моля, повторете'.

αγαπάω / обичам – а) *Τί αγαπάτε* *Какво обичате?* – подкана да се изкаже желаната услуга; б) *Όπως αγαπάτε* *Както обичате* – учтиво съгласие с избора на събеседника; в) *Αν αγαπάτε* *Ако обичате* – деликатна подкана за действие.

Отделно от тези два глагола да споменем и най-разпространената формула на речевия етикет *Πως είσθε; Καλά είσθε; Как сте? Добре ли сте?* с глагол 'съм' и в двата езика.

Към речевия етикет в известен смисъл може да се отнесат и свързващите формули от говорения (предимно) текст: *Ο λόγος είναι να... думата е да... става дума да...; Θέλω να σου πω μια λέξη искам да ти кажа една дума; άχου να σου εξηγήσω слушай да ти обясня; όπως και αν είναι както и да е; συνεχίζω το λόγο μου продължавам си думата, да си продължа думата; πως σου φαίνετε; как ти се струва?* и под.

Относно фразеологичните цялости извън речевия етикет, които ще се споменат по-долу, специално трябва да се подчертае, че

работата няма никакви претенции за навлизане в теорията и класификационните варианти на фразеологията – това е направено за български език изчерпателно и с вещина от К. Ничева¹. Доколкото тук има някакво разделение, то служи само за прегледност и се опира предимно на функционирането на единицата като елемент на текста и на нейната синтактична затвореност, респ. отвореност, в изказа.

а) Синтактично затворени цялости функционират в текста като отношение към преждаканото, характеризират по някакъв начин съдържанието на предходния текст, респ. ситуация, функционират като резолюция:

κύλισε ο τέντζερις	<i>търкулнало се гърнето,</i>
και βρίκε το χαπάκι	<i>намерило си похлупака</i>
έφτασε το μαχέρι	<i>опря (стигна)</i>
στο κόκκαλο	<i>ножа до кокала</i>
μεγάλη μπουκιά φάγε	<i>голям залък лапни,</i>
μεγάλο λόγο μη λες	<i>голяма дума не казвай</i>
απο τα χείλη σου	<i>от твоите уста</i>
και στου θεού τ'αυτί	<i>в божиихте уши</i>

б) Синтактично отворени цялости, „заместници на части на изречението“, в тях могат да бъдат вмъквани допълнителни компоненти, за да направят изказ. И те, разбира се, имат различна степен на търпимост към външни елементи:

μου βγήκε από τη μύτη	<i>излезе ми през носа</i>
κάθομαι με σταυρωμένα	<i>седя</i>
τα χέρια	<i>със скръстени ръце</i>
έχω απάνω στο κεφάλι μου	<i>имах на главата си</i>
κόβει το μυαλό του	<i>сече му акълът</i>
πάρε τον ένα	<i>вземи единия,</i>
και χτύπα τον άλλο	<i>ударя другия</i>

¹ К. Ничева. Българска фразеология. София, 1983.

ξέρω (το μάθημά μου) νερό	знам (си урока) на вода
(το) ξέρω σαν τραγούδι	знам (го) като песен
(τρώω) στο πόδι	(я.м) на крак
απο λόγο σε λόγο	от дума на дума
πάνω-κάτω	горе-долу

Общността във фразеологията може да се погледне от страна на глаголите и да се разглежда като еднаквост на „преносните значения“ на глаголите, т. е. еднаквата им съчетаемост:

ανοίγω и отварям	ανοίγω δουλειές ανοίγω την όρεξη ανοίγω κουβένδα	отварям работа отваря апетит отварям разговор
τρώω и ям	τρώω φάπες τρώω ξύλο αυτό θα μας φάει πολλή ώρα τον τρώει η ζήλεια τα έφαγε τα παπαύτσια του	ям плестници ям дървото (бой и под.) това ще ни изяде много време яде го ревност изяде си обувките (токовете, подметките)
σκάζω и пукна, трясна	τούσкаσε ένα χαστούκι σκάζω απ' τα γέλια να σκάσεις! του έσκασε ένα χιλιάριко	отпука му един шамар пукам се от смях да пукнеш! трясна му една хилядарка (за подкуп, бакииши и под.)
τραβώ и дърпам, тегля	του τράβηξα ένα βρισιδι τραβώ λεφτά από... τράβιξε πολλά	теглих му една (псувня, ругатня), срв. и дръпнах му една реч и под. тегля пари от... изтегли много

περνώ и минавам,   περνάει ο λόγος του *минава му думата*
прекарвам

μου πέρασε   *мина ми през ума*
από το νού
καλά περάσαμε   *добре прекарахме*
πέρασα το   *прекарах лятото*
καλοκαίρι στη   *на море*
θάλασσα

παίρνω и вземам   παίρνω   *вземам пристъпче*
το κατάκαρδα
παίρνω στο μεξέ   *вземам за мезе*
παίρνω τα μυαλά   *вземам акъла*
каποιον   *на някого*
δεν παίρνει   *не взема от дума*
από λόγια
παίρνω   *вземам си очите*
τα μάτια μου

Отделно от еднаквата съчетаемост, от еднаквата преносна употреба, български и гръцки глаголи развиват в една посока и абстрактни значения от по-висок разряд, напр. инхоативност при παίρνω и *вземам* – παίρνει να ξυνίγει το κρασί *виното взе да ферментира*.

* * *

След споменатите единства в областта на фразеологизмите и преносните значения да се обърнем и към оня кръг глаголи, който дава операторите на моделите предикати. Тук ще се подчертае само единството в поведението на реализаторите на четирите основни типа предикат в български и гръцки. Така както и в български, функционират в гръцки възможностите – *έκανε την κόρη του δασκάλα (направи дъщеря си учителка), έγινε δασκάλα (стана учителка), κρατώ ενήμερον κάποιον (държа някого информиран, в течение), κρατάμε ανιχτό το διάλογο (държим диалога отворен), γιατί δεν τον αφήνεις ν'αποκριθεί ο ίδιος (защо не го оставиш да отговаря сам),*

στέχομαι χωρίς δουλιά (*стоя без работа*), όλη την ώρα είχε μείνει ακίνητος (*през цялото това време той беше останал неподвижен*) и т. н.

Строгите закони на разглежданите опозиции, както вече се спомена, налагат да се гледа на аналитичния тип език не като на продукт на фонетични процеси, немотивирани морфологични смущения, неясни занемалявания, езикова безпътница, дори малокултурие, а като на зародена нова стройност, нова система, нова езикова конструкция. Естествено най-благоприятният момент за избиване на това ново са бездържавните периоди, политически обусловените спадове в културния живот, когато ригористичните позиции на книжовния език са разклатени. Няма нужда да се подчертава, че в това отношение аналитичните тенденции в българския език са имали повече от благоприятни условия. Гръцкият език принадлежи към езиците, които тук може да наречем езици с дефектна падежна система. Определя се като език с остатъци от синтетизъм². Езиците с дефектна падежна система (да вземем като друг пример немски език) притежават само падежна декорация със слаба спомагателна функция, която се е задржала край аналитичната вътрешна структура благодарение на деспотичния дух на комплицираното явление „книжовен език“. Структурният тип на един такъв език (тук говорим конкретно за гръцки) е напълно идентичен със структурния тип на „чисто аналитичния“ език (какъвто е български).

При български и гръцки език става въпрос за универсална аналитична структурна аналогия, породена от еднакви условия. Нейното начало трябва да се търси много далеч назад във времето, при първоначалните контакти на славянските наречия с говоримия гръцки от византийския период, векове преди появата на първите български писмени паметници, които отразяват един език, повлиян много повече от общността с говоримия гръцки, отколкото повлияване от писмения текст-източник. Вътрешното

---

² П. Асенова. Към характеристиката на балканския езиков съюз (фонемна, морфемна и именна система). „Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии“, т. LXXIV, 1980, кн. 1.

укрепване на новата аналитична структура (още при пълно спазване на именната флексия, едното съвсем не изключва другото) може да се намери още в старобългарски и да се определи като плод на българо-гръцкото езиково съжителство, на българо-гръцката езикова общност.

Тук се поддържа мнението, че съществуват фразеологични типове езици. Фразеологичният тип се определя от езиковата структура. Един е той за аналитичните, друг – за синтетичните езици. Структурната общност на български и гръцки определя и фразеологичната атмосфера, еднаква за двата езика. Тя може да се търси по-конкретно около новия тип опозиции, показателни са сигнали като *μούχανε την καρδιά* (*направи ми сърцето*), *το πάλτό κρατάει ζέστη* (*палтото държи топло*), *αφήνω στον τόπο* (*оставям на място, убивам*), *μένω στον τόπο* (*оставам на място*), *αυτό μας έμεινε ακόμα!* (*това ни оставаше още*), *αφήνω το πιτό* (*оставям пиенето*), *σου στέχει ωραία το φόρεμα* (*хубаво ти стои дрехата*); аналогии в употребите на активизираните глаголи за движение – *προσπαθώντας να περάσει απαρατήρητος* (*като се опитваше да мине незабелязан*); еднаквите значения на възвратните варианти на глаголите от опозициите – *κρατιέμαι* (*държа се, в добро състояние съм*), *αφήνομαι* (*оставям се, разчитам, довеждам се*), *φέρομαι* (*нося се, държа се, имам маниери*) и т. н.

Еднаквата езикова структура създава и езици с еднакъв фразеологичен тип, каквито несъмнено са български и гръцки. Така влиянието не е просто пренасяне на конкретни реализации, а сложна общност в същността, която дава еднакви плодове. Тази еднаквост на структурата и на фразеологичния тип за неспециалиста се изразява в извода „всичко е същото“. Ако изучава като чужд близкия структурно и фразеологично език, той ще го нарече „лесен“. Достатъчно е да се запълнят структурите от родната езикова система с чуждия лексикален пълнеж, за да се получи коректен изказ. Несъстоятелно е да се мисли, че наизустяването на определен брой парадигми, колкото и пъстра флексия да притежава един език, представлява неговата „трудност“ за носителя на аналитичен език. „Трудността“ трябва да се търси в цялостните

параметри на различната езикова структура на изучавания език. И тази мярка, макар и външна, практическа, е немалко показателна.

Едно широко диахронно изследване би могло да обоснове разбирането на влиянието при отношението български – гръцки, сериозността на лингвистичното общуване за българския език през дълги и различни периоди – бездържавен период, период на държавен разцвет, период на политически и културен упадък, на културна комплексирания и респект, на възрожденска отвореност за новото.

Сериозността на българо-гръцките езикови прилики се демонстрира особено ясно и при някои морфологични „практики“ на глагола при реакцията му на определени опозиции. Тук ще се обърнем към опозицията каузативност/процесуалност (под процесуалност ще разбираме самостоятелно, неповлияно и ненасочено към обект действие, развиващ се сам в себе си признак).

Наблюдението тръгна от поведението на гръцкия глагол спрямо споменатата опозиция, както и от цялостната хипертрофирана транзитивност тип 'помагам някого', 'плащам някого', 'казвам някого', дори 'давам някого' (за винителния падеж при косвен обект вж. напр. Триандафилидис³) и след това се наложиха на вниманието паралелите в български.

Тази статия се дистанцира от теоретичните проблеми с уговорката за условността на понятията *каузативност*, *процесуалност* и с позоваване на традиционното им интуитивно разбиране. Формална проява на каузативността е глаголната преходност. Транзитивността е елемент от основните градивни звена на аналитичния език и с това става една от главните синтактични характеристики на аналитизма. Често в разработки, свързани с *каузативност* и *преходност*, не се поставя рязка граница между двете понятия, макар и да са разнорангови. Това е естествено въздействие на формата (транзитивност) върху съдържанието (каузативност). От този недостатък не желае да се избави и настоящото изложение.

---

³ М. Τριανταφυλλίδης. *Δώσε μου το, δώσε με το*. Атина, 1936.

В гръцки език преобладаващата ситуация по отношение на каузативност/процесуалност е следната:

ασπρίζω	1. избелвам, правя бял, 2. побелявам, ставам бял; белея се
μαυρίζω	1. почерням, правя черен, 2. почернявам, ставам черен; чернея се
κοκκινίζω	1. правя червен, боядисвам червен, 2. почервенявам, ставам червен; червенея се
πρασινίζω	1. правя, боядисвам зелен, 2. позеленявам; зеленея се
μικραίνω	1. смалявам, намалявам, правя малък, 2. смалявам се, намалявам, ставам малък
πλύντιζω	1. обогатявам, правя богат, 2. забогатявам, ставам богат
γερνώ	1. състарявам, правя стар, 2. остарявам
πήζω	1. сгъстявам, 2. сгъстявам се
σκληραίνω	1. втвърдявам, 2. втвърдявам се
καλύτερεύω	1. подобрявам, поправям, 2. подобрявам се, поправям се
αρρωσταίνω	1. разболявам, 2. разболявам се
φουσκώνω	1. подувам, надувам, 2. подувам се, надувам се
γλεντώ	1. забавлявам, веселя, 2. забавлявам се, веселя се
αργώ	1. бавя, 2. бавя се
κατρακυλώ	1. търкалям, 2. търкалям се
βράζω	1. варя, кипвам, 2. варя се, кипвам
μαθένω	1. уча, обучавам, 2. уча, уча се
σταματώ	1. спирам, 2. спирам, спирам се
πηδώ	1. прескачам, скачам, 2. скачам
πάω	1. вървя, ходя, 2. водя
καθίζω	1. сядам, 2. слагам да седне
καλοζώ	1. живея добре, благоденствам, 2. обезпечавам

Отделно от каузативността ще споменем и:

α) βοηθώ *помагам*; πιστεύω *вярвам*; πληρώνω *плащам* – τότε να σε βοηθήσω, πρέπει να με πιστέψεις, να σε πληρώσω;

β) δουλεύω *работя* – δουλεύω το άρθρο, το μυθιστόρημα; ανεβαίνω *качвам се, качвам* – ανεβαίνω τη σκάλα; παίζω *играя* –

άρπαξε μια χούφτα λουκάνικα κι άρχισε να τα παίζει σαν μπάλα.

При а) очакваният косвен обект е заменен от пряк, при б) са редуцирани очаквани предлози.

Опозицията каузативност/процесуалност не оказва влияние върху формалния облик на посочените глаголи. Картината, която те представят, е най-характерна за гръцкия глагол – тук преобладава формалната индиферентност към споменатата опозиция, макар че е възможно и морфологично разграничаване чрез рефлексивация: *εκνευρίζω нервирам*, *εκνευρίζομαι нервирам се*, *εκπλήσσω удивлявам*, *εκπλήσσομαι удивлявам се*.

За българския глагол ще се посочат следните случаи:

а) Суфиксални различия определят принадлежността към каузативност или процесуалност:

беля каузативен (по-нататък – к) – *белея*, *белея се* процесуален (по-нататък – п); *черня* к – *чернея* (се) п; *почерня* к – *почернея* п; *ослабя* к – *ослабна* п.

При тези разновидности заслужава специално внимание следният тип глаголи:

<i>пожълтя</i> к	<i>намаля</i> к
<i>пожълтея</i> п <i>пожълтявам</i> кп	<i>намалея</i> п <i>намалявам</i> кп
<i>заздравя</i> к	<i>поевтиня</i> к
<i>заздравея</i> п <i>заздравявам</i> кп	<i>поевтиней</i> п <i>поевтинявам</i> кп
<i>надебеля</i> к	<i>изтъня</i> к
<i>надебелея</i> п <i>надебелявам</i> кп	<i>изтънея</i> п <i>изтънявам</i> кп
<i>затъня</i> к	<i>оглупя</i> к
<i>затънея</i> п <i>затънявам</i> кп	<i>оглупея</i> п <i>оглупявам</i> кп
<i>подобря</i> к	<i>оживя</i> к
<i>подобрея</i> п <i>подобрявам</i> кп	<i>оживея</i> п <i>оживявам</i> кп

Вторичният несвършен вид на каузативния и процесуалния глагол имат пълно морфологично съвпадение при една продуктивна група глаголи.

б) Префиксалните различия (наред със суфиксалните) служат за морфологичен разграничител:

обогатя к – забогатяе п; загрозя к – погрознее п; състаря к – остарее п

Двойките с префиксални различия не издържат на семантично съжителство, обикновено всеки член тръгва по свой път на семантично развитие и образува вторични корелати – *обогатя – обогатя се, състаря – състаря се*.

Най-продуктивното средство за формално разграничаване на каузативност и процесуалност при българския глагол е рефлексивацията (подобно твърдение поддържат и Динева⁴; Димитрова⁵): *втвърдя к – втвърдя се п, подмладя к – подмладя се п, веселя к – веселя се п, отвратя к – отвратя се п, отчаям к – отчаям се п, отчуждя к – отчуждя се п, ожenea к – ожenea се п, обрека к – обрека се п, изненадам к – изненадам се п, възмутя к – възмутя се п, раззеленя к – раззеленя се п, разиграя к – разиграя се п, заплача к – заплача се п, разболея к – разболея се п, разходя к – разходя се п, търкулна к – търкулна се п*.

в) Глаголът функционира като каузативен и като процесуален без никаква формална морфологична разлика – каквото е положението при целия посочен гръцки материал. Тук разграничаването става на синтактично равнище (т. нар. от Б. Норман⁶ синтактичен каузатив):

кипна пк – млякото кипна, кипнах млякото; скръцна пк – вратата скръцна, скръцнах вратата; хлопна пк – вратата хлопна, хлопнах вратата; гръмна пк – пушката гръмна, гръмна го, гръмна два куриума; уча пк – учи в първи клас, лошо учиш детето; вея пк – вятърът вея, вятърът вея прах в очите; шумя пк – хартията шуми, не шуми хартията!; мръдна пк – не мръдна, мръдни глава наляво; капна пк – капнаха две-три капки, капни малко олио; спря пк – колата спря, спрях колата.

⁴ А. Динева. Каузативни конструкции в съвременния български книжовен език (конструкции с каузативни глаголи). София, 1986 (автореферат на кандидатска дисертация).

⁵ М. Димитрова. Категорията преходност/непреходност на глагола в съвременния български книжовен език. София, 1986 (автореферат на кандидатска дисертация).

⁶ Б. Норман. Синтактичен каузатив в българския, руския и белоруския език. „Съпоставително езикознание“, IV, 1979, № 2.

- Типът 'помагам някого', загубата на дателните значения 'комоди' или замяната на косвен обект с пряк не е продуктивна в днешния български, но в по-стари периоди на езика са съществували – вярвай го, прости го (да споменем и тук хипертрофиращата преходност на глагола с процеса на развитие на аналитизма, която по-късно, след приключването му, може да бъде „декорирана“ с предлози и трансформирана в непреходност. Например у Вазов все още имаме запазена картина на транзитивността – на *мойта Муза ликът вдъхновен навред дружи ме; спомням глухата градина; с колко щастие дрънках ази / в джеба дребните парици; да протестираме тиранията; той не вярваше очите си; здрависах те, кога света зачуди; усети, че ще научи по-голямо нещастие; поръча да обади Огнянову опасността; влезте и му известете / Бога във лъжата светска; Елите край дола... плющят черните си клони; Мюфтийският наместник беше... доста развит човек. Той се плаща от правителството – конструкция, изведена от – правителството го плаща.*
- Среща се и в български пренебрегването на предложни уточнения: *кача – качих върха; доближса, наближса – наближиха града; мина, целя, меря, играя, подигравам* и т. н.

* * *

При цялата пъстрота на проблемите около разглежданите явления ясно личи тенденцията при българския глагол на редуциране на морфологичните показатели относно каузативност/процесуалност. Българският глагол концентрира противопоставянето по морфологичен разграничител около невъзвратност/възвратност, показва и тенденция към пълно формално покритие на каузативния и процесуалния глагол. Да сравним например с активната роля на афиксите като средство за разграничаване каузативност/процесуалност в полски и руски: *zgeszczać – gęstnieć, miękczyć – mięknąć, osłabiać – słabnąć; густить – густеть, обессилить – обессилеть, обезволить – обезволеть, обезземелить – обезземлеть, обеднить – обеднеть*. Руският синтактичен каузатив

тип *его ушли* (вж. Норман⁷) вероятно дължи разпространението си на емфатичната си маркираност.

Суфиксалните различия в български, доколкото съществуват като различително средство, са подложени на активна неутрализация от вторичния несвършен вид, при който к и п съвпадат – тип *намаля – намаляе – намалявам*.

Морфологичното поведение на глагола спрямо опозицията каузативност/процесуалност трябва да се оценява на фона на цялостната картина на изразяването на тези категории в един език. Различните способности са във взаимна зависимост. И в български, и в гръцки език е особено активно аналитичното изразяване на каузативност/процесуалност с помощта на глаголите *правя, хάνω/ставам, γίνομαι* (вж. статията за новия аналитичен предикат). Семантично равностойна е например опозицията *направля богати/забогатяе*, а каузативното *обогатя* е семантично модифицирано и получава нов корелат *обогатя се*.

Особено комплицирано е участието на суфиксацията и на глаголния вид в отношението каузативен/процесуален глагол, напр. в редовете *кипя – кипна – кипвам, светя – светна – светвам, кипя и светя* са само процесуални, докато свършеният и вторичният несвършен вид могат да бъдат и каузативни, и процесуални.

* * *

Най-честото морфологично средство за разграничаване на каузативност и процесуалност в български е рефлексивацията. Възвратният елемент се появява при пълно формално покритие на същинското „глаголно тяло“, в него не се предизвикват никакви други морфологични изменения. Спомена се наред с това, че суфиксалните и префиксалните фактори при каузативност/процесуалност са с ограничени функции в българския език. Не е малка и групата глаголи с пълно формално покритие при каузативност и процесуалност. Трябва да се има предвид и нивелационната роля на „омонимния“ вторичен несвършен вид.

---

⁷ Б. Норман. *Переходность, залог, возвратность* (на материале болгарского и других славянских языках). Минск, 1977.

Всичко това довежда в езика до свобода в трактовката на каузативност/процесуалност и до чувството за тяхната „взаимозаменимост“. Показателни са например взетите в каузативна употреба глаголи от типа *побратимя, юрна, изпотя*, „грешките“ в езиковата практика (*загасвам лампата*). Особено усложняват картината примери от близкото езиково минало, показващи свободната дифузия на глаголите между двете области – *ти трябва завсякога да се простиш със своите мили приятели... или да ги четеш, но след като **укрепнеш** у себе си един по-здрав възглед за живота и изкуство; този майстор на изящното слово те напълно обсебва и те **затвърдява** в мрачните ти мисли, че животът е безсмислица*.

Наблюденията показват следователно, че спрямо опозицията каузативност/процесуалност българският глагол реагира във формално отношение колкото може по-въздържано. Той показва много по-слаби морфологични модификации от всеки синтетичен славянски език. Глаголът губи морфологичната си гъвкавост, петрифицирането на формата при него се наблюдава най-ясно в областта на каузацията/процесуалността⁸. Тенденцията за уеднаквяване на формата в това отношение в гръцки език е в много по-напреднал етап, отколкото в български, но въпреки разликата в степента, същността на процеса е една – функционално най-натоварената категория при аналитичния строй започва своето морфологично опростяване. Обсебил синтаксиса, тук аналитизмът прониква вече дълбоко в цялостния морфологичен строй на езика (след първата си, най-„безобидна“ морфологична победа над именната флексия). Явлението предизвиква

---

⁸ Друг показател за морфологичната неадаптивност на българския глагол е напр. невъзможността за префигиране при глаголи-чуждици, срв. напр. полски *zatelefonować, zaatakować, zainterweniować, zorientować się, wyspecjalizować się, przetestować*, руски *запатентовать, закомпостировать, обандеролить, обмебелировать*. С тенденцията за застиване на глаголната форма трябва да се свърже и цялостната заляняла префиксация на българския глагол (тук играе роля и преустройството на предложната система, с която префиксалната поддържа паралелизъм).

промени и в областта на залога и цялостната рефлексивация (вж. Норман. *Переходность, залог, возвратность...*).

И накрая, ако за българския език трябва да се посочват и синтетични характеристики, някои от тях се крият в съпротивата, която въпреки всичко оказва българският глагол срещу опростяването на славянската глаголна морфологична пъстрота, в трудното подаване на морфологична консервация.

Реакцията на българския глагол спрямо каузативност/процесуалност показва неговата паралелност със състоянието в гръцкия език. Тя е част от цялостното единство в атмосферата на преходността в двата езика. Същевременно разкрива общото в новия формален облик на глагола, новото му морфологично поведение при аналитичния езиков строй.

АНАЛИТИЗЪМ И ПРЕДЛОЖНА СИСТЕМА

Често е изтъквано, че в един аналитичен език предлозите поемат функциите на падежната флексия и с това много общо и почти винаги неподкрепено с доказателства твърдение като че ли се изчерпва отношението аналитизъм – предложна система. Как тази система поема една толкова отговорна функция, една основна позиция на езиковия строеж; по какви пътища вървят промените вътре в самата нея при това качествено ново натоварване; какви са принципите на нейното функциониране в един аналитичен език – тези въпроси или се подминават, или намират най-неконкретни отговори. За вътрешните преобразувания в отделни области на предложната система на българския език (предимно свързани с локални значения) се пише, без да се търси връзката на тези частични преобразувания с „макроструктурата“ на езика. Настоящата работа е постигнала целта си, ако върху представения материал от предлога *С* се прояви образът на аналитизма, схващан във формулата „унифицирана форма – диференцирано съдържание“. Тоест ще се търси предложно поведение: обединяване на значения под един формален изразител.

В работата се приема категорично разграничение на предложните употреби на логически и локално-темпорални, като абстракцията в рамките на вторите не се смесва с логическите, напр. *превърщам се в* се третира наравно с *отивам в*. Генезисът на логическите, който води към локалните, не е пречка за такова разграничение, тъй като в момента на историческото засвидетелстване на езиците (с които се борави тук) логическите предлози са една утвърдена категория, която има свой собствен път на развитие.

Тук е избран за разглеждане предлог именно от тази група, с несъмнен логически характер още от старобългарската епоха, за да може работата да избегне, и в известен смисъл да се противопостави на култа към локалните значения при обясняване на развитието на предложната система.

При разглеждането на падежни и предложно-падежни форми обикновено се тръгва по пътя на най-прецизното разграничаване на значения. Такъв анализ тук не е необходим. Като минава през старобългарския и среднобългарския и завършва по-обстойно в новобългарския период, прегледът на *С*-конструкциите се подчинява на едно условно групиране, чиято цел е единствено онагледяване на сферите на влияние на предлога, а именно: 1. *Обстоятелство/определение, тип приемам с удоволствие, стои с ръце в джобовите, карат ги с белезници по улиците, човек с богата ерудиция.* Обстоятелство и определение се схващат като две страни на един процес – определянето, независимо дали то е приглаголно или приименно, така както се признава общата същност на прилагателно и наречие. Съотнесеността на *С*-конструкциите към субект или обект в изказа не е от значение тук и не се взима предвид. Под „обстоятелство“ се обединяват повече значения, които в анализиращите предложно-падежната семантика изследвания имат относителна самостоятелност – 1. начин на действие, качествена характеристика, цел, причина, мярка и пр. 2. същински социатив, означаващ „равноправна съвместност“¹. 3. изразяване на „посредник“ при действието; наричан е „средство“ в литературата за творителен падеж и неговите конструкции, но това название го приближава твърде много към „оръдие на действието“ и по този начин обезличава тази специфична категория. Тип *с молбите си го накара да се върне, действа с посредник*. Много езици обособяват специално формално средство за изразяване на тази категория. В полския език например тя се отделя от чистия творителен с конструкцията *przez* + акузатив и по-късно се разпространява и върху изразяването на логически субект при пасивни

---

¹ Ст. Геродес. Старославянские предлоги. „Исследования по синтаксису старославянского языка“. Прага, 1963.

значения. Днешният български език специализира за това значение форма „чрез“, стилистично маркирана и затова неравнопоставна със „с“. 4. Участие на С-конструкциите в някои прояви на езиковата кондензация. Характеристиката на предлога по този критерий заема по-периферно място, но все пак кондензационните възможности на една форма се смятат тук за значими фактори при нейното поведение, те са различни за отделните славянски езици и различни във всеки период на един и същи език. Под кондензация се разбират случаи като чеш. *jít k lékaři se zubem*, с оѣта, рус. *иду к врачу с зубом*; *много грижи има с това дете*, *обиколи света с цигулката* и много други варианти. Тук се набляга на две разновидности на кондензацията: единият вид – *избиха ги всички, с жени, с деца*, наподобяващ кондензиран паратаксист, може да се назове с два взаимно изключващи се термина – подчинително присъединяване; вторият вид, характерен за старобългарския език, може да се преведе с „така, както и“: *ѣ оуслышавъ възвше ѣ попече са съ матерѣѣ дѣтишта* и носи атмосферата на употребите на гръцкото *μετά*.

Ще се посочват и употреби на С-конструкциите в места, в които на фона на останалите славянски езици се очакват други формални изразители, както и някои по-слабо застъпени характерни за българския език употреби, като например ограничителната от типа *с характера си ми импонира много*. Оставени са настрана при прегледа на материала реципрочните значения и т. нар. социатив на косвеното допълнение (*лошо постъпихте с него*).

Необходимо е още настоящата работа да се разграничи в две отношения от традиционни при изследването на предложно-падежни конструкции схващания. 1. Тук, при обяснение на развитието на предложната система, няма да се работи с термина „абстрактност“, тъй като абстракцията е процес толкова стар, колкото и езикът, а като понятие е много широка. Степените на абстрактност на предложни значения, с изходно стъпало локални, не могат сами по себе си да бъдат обяснение за развитието на предложната система. Такива опити за обяснение довеждат до висшата степен на абстрактност – празната форма, и какво по-нататък? Стъпалата на абстракция хвърлят светлина върху някои

частични преобразувания на отделни компоненти на предложната система, но са безсилни при обяснението например на коренните ѝ структурни изменения при прехода към аналитизма. Езикът поддържа равновесие между конкретното и абстрактното, движенията в това отношение са безперспективни като обяснение на цялостното развитие на предложната система. 2. Често срещано е твърдението, че предложно-падежните форми в един синтетичен език постепенно поемат функциите на падежите и колкото по-голяма е тяхната фреквентност и разнообразие, толкова по-осезателни са повеите на аналитизма. Фактите от много синтетични езици обаче не говорят в полза на такова схващане. За пример в това отношение може да послужи полският език. От времето на писменото му засвидетелстване до днес той има ярко подчертан синтетичен характер и богато развита предложна система, тази система процъфтява паралелно с твърдите позиции на чистия падеж. Запазила цялото праславянско предложно богатство, тя така специализира формални средства, развива нови изразни възможности, че достига днес до степен на максимална формална диференциация на значения и в това отношение несъмнено заема първо място сред славянските езици – *poznaję cię po głosie, podoba mi się z wyglądu, dostać coś od kogo, uczyć się u kogo, apetyt na co, sympatia do kogo, szacunek dla kogo, uciekać przed czym, słońce po dżemie, równoległy do czego, buty na wysokim obcasie, chłopak w czerwonym swetrze, przynieść wodę w butelce, dziewczyna o niebieskich oczach* и т. н., и т. н. Целта на предложно-падежните форми тук – възможно най-прецизно формално диференциране на значения – е в пълно съгласие със същността на синтетизма: диференцирана форма – диференцирано съдържание. Това съгласие обяснява тяхното разгръщане и продължително съществуване в изявено синтетични езици, те, в качеството си на разграничители на значения, определят един период на предложно-падежните конструкции, органически свързан със синтетичната фаза на езика, без да бъде преход към аналитизъм (тук може да се посочи за пример и класическият латински език). Първите симптоми на аналитизма в предложната система, се проявяват при настъпване на качествени промени, изразяващи се в точно противоположната тенденция – формално унифициране на значения.

С – конструкции в старобългарски

Обстоятелство/определение. Въпреки специфичния канон в църковната книжнина, в който господства формулата, и въпреки ограничената тематика, старобългарските текстове дават основание да се предполага голяма свобода на конструкциите при обстоятелство/определение. Имената в тях не са ограничени в определени семантични кръгове, те могат да назовават и конкретни, и абстрактни понятия. Честата връзка на *съ* със съществителни с определена семантика (предимно назоваващи емоции – радост, стогъд и др.) е въпрос на стил и на естествената фреквентност на тези имена като определители на действието. Примери: *и съ кротостиѣ и тихотиѣ всѣѣ. прнстѣпанимъ къ трепезѣ христосовѣ.* Супр. 424₁₀₋₁₁; *работанте гвѣи съ страхомъ и радочите сѧ емоу съ трепетомъ.* Син. II, 11; *и тогда оузыратъ снъ чскѣи. градѣштъ на облацѣхъ. съ снлоѣи и славоѣи. многоѣи.* Зогр. Л. XXI, 27; *въставѣши же марнѣ в тѣи дни. иде въ горѣ съ тѣштаньемъ. въ градъ иудовъ.* Зогр. Л. I, 39; *и ошѣдѣши скоро отъ гроба. съ страхомъ и радостниѣ велнеѣ.* тѣсте възвѣстнѣтѣ оученикомъ. Зогр. Мат. XXVII, 8; *и тѣгда начьнешн съ стогъдомъ. послѣднее мѣсто дрѣжатн.* Зогр. Л. XIV, 9; *вндаште иѣдалеча. съ велнкѣиѣмъ оустрьмыенниѣмъ теченьѧ прнходаштѣ.* Супр. 558₁₇₋₁₉; *азъ же глаѣ вамъ. ѣко въсѣкѣ иже възырнѣтъ на женѣ съ похотниѣ. оуже лювѣи сътворн съ неѣ. въ срѣдѣци своемъ.* Зогр. Мат. V, 27; *онн же съ спѣхомъ шѣдѣше сташа блнзъ града.* Супр. 223₂₉₋₃₀; *огнь во многоъ съ велнкомъ шоумомъ. на въздоуѣтъ вѣниѣ гласъ иенѣштаѣше.* Супр. 210₂₃₋₂₅; *и авѣе въззпнѣвъ оцѣ ѳтрочате. съ слѣзамн глаѣше.* Зогр. М. IX, 24; *и се дхъ емлетъ и. и възнезпѣ възпнетъ. и прѣжаатъ сѧ съ пѣнамн.* Зогр. Л. IX, 39; *везъ лѣвности сѣ тнхомъ лнцемъ. ношаѣше водѣ отъ рѣкн ѳфрата.* Супр. 550₆₋₈; *и възнде на небеса и сѣде ѳдеснѣѣи отца. съ плѣтниѣ съмѣснѣзѣшѣѣ сѧ съ бжнѣмъ словомъ.* Супр. 11₂₅₋₂₇; *не во съ жѣзамн въведете насъ къ коумнромъ вашнмъ.* Супр. 130₁₉₋₂₀; *ѣко на разбоинка прндеете. съ ѳрѣжьемъ и дрьколымн. ѧтн мене.* Зогр. Л. XXII, 52; *възнесѣ тебѣ съ кадѣломъ овънѣи.* Син. LXV, 15; *прнѧсте же тѣло иѣсо и овнѣте е рнзамн. съ ароматѣи.* ѣкоже овѣичѧ естѣ иудѣомъ погрѣватн. Зогр. й. XIX, 40; *иного съзѣда чѣстѣнѣиѣ ѳтѣче не нмамъ. развѣ сѣребрнаѣго блюда. иже не посѣлаѣа госпожда велнкаѧ съ коуциѣи.* Супр. 120₂₈₋₃₀; *имѣте пѣсаломъ и дадѣнте тоумпанъ. пѣсалтѣиръ красенъ и съ гжельми.* Син. LXXX, 3.

Социативност. Интерес представлява предпочитането на социативността в случаи, където може да се очаква локално определяне („с“ вместо „при“, „сред“). Засилената социативност в старобългарските текстове е свързана и с кондензационните възможности на предлога *съ* и има аналогии в гръцкия език. Примери: *рече же нс. еште мало врѣма съ вамн есмь. ꙗко нѣмъ къ послѣдѣшюмоу ма.* Зо҃гр. ѿ. VII, 33; *ꙗко рѣсте къ ннмъ. чѣто ѿштете жнѣаго съ мрътвѣимн.* Зо҃гр. Л. XXIV, 5; *петръ же ꙗко ѣдѣше по немъ ꙗздалече. до двора архіереова. ꙗко възвѣдъ възвѣтръ сѣдѣше съ слоугамн. вѣдѣтн кончннѣ.* Зо҃гр. Мат. XXVI, 58; *ꙗко въ тоу въ поустѣинн дѣннѣ. ꙗкоушаемъ сононоѣ. ꙗко въ съ звѣрѣимн. ꙗко а҃лн слоужаахъ емоу.* Зо҃гр. М. I, 13.

Особено показателна е старобългарската социативност, която отговаря не на очакваните *метѡ*, *συν*, *ἄμφω* в гръцкия оригинал, а на предлози с локално значение *прѡс*, *περί* и др. Примерите са извлечени от труда на К. И. Ходова²: по вса днн *сѣдѣхъ съ вамн. въ цр҃кѣвѣ оуча* от Зо҃графското четириевангелие предава старогръцкото *прѡс*, което в Савина книга, Мариинското и Асеманиевото евангелие е преведено с точното съответствие „при“ – *сѣдѣхъ при васъ*; пак в Зо҃графското евангелие *περί* се превежда със *съ* – конструкция: *вѣдѣвъше нже вѣахъ съ ннмъ*, срещу точното „около“ в Мариинското – *о немъ*. В Савина книга – *до колѣ вѣдѣхъ съ вамн* за гръцкото *прѡс*.

Посредник. *съ* – конструкциите при това значение, обособили се от чистия творителен (вѣсн ꙗко нѣстѣ господъ глаголаахъ нзінѣ мѣноѣ), са предшественици на употребата на конструкцията при оръдие на действието: *ꙗко ꙗже сватыа цр҃кѣвн съ ратнѣ нѣсте прѣалн. то ꙗко тѣ ѡтавнѣше вѣне градъ прѣвѣзѣахъ.* Супр. 199₂₇–200₁, в непосредствена близост в същия текст се намира и чистият творителен – *ꙗже рече ратнѣ н матежемъ цр҃кѣвн вѣзасте. то тѣ мнрнѣ ѡтѣдѣахъ.* Супр. 200_{17–19}; *възхвалѣама ба моего съ пѣснѣ.* Син. LXVIII, 31; *прошаахъ вѣдѣа тоа нзвѣтѣа. на многы же дѣнн съ а҃лѣвоѣ ꙗко плачѣмъ. прнзѣваѣштемъ ба. прнѣа на помостѣ нмъ.* Супр. 530_{8–10}; *нже доуша нс тѣлесъ нзводнѣа. н пакы вѣводнѣа съ словесемъ.* Супр. 344_{24–26}; *нсплѣннши ма веселѣа съ лицемъ твоимъ.* Син. XV, 11;

² К. И. Ходова. *Падежи с предлогами в старославянском языке*. Москва, 1971.

възвеселиши і радостиѣ съ лицемъ твоимъ. Син. XX, 8; і пакъзи отъврѣже са съ клатвоиѣ. ꙗко не знаиѣ чка. Зо҃гр. Мат. XXVI, 72; хвалниѣ та ꙗн съ сеиѣ рнзоиѣ. Супр. 90₂₂.

Особено внимание заслужава случаят не вон са егда разбогатиѣтъ чѣвкз: аи егда оумножитъ са съ нимъ слава домоу его. Син. XLVIII, 17, където посредникътъ принадлежи към rationalia и няма съответствие в оригинала: μή φοβοῦ... ὅταν πληθυνθῇ ἡ δοξα τοῦ οἴκου αὐτοῦ.

Кондезация. Старобългарският език показва по-особени възможности за кондензация в сравнение със съвременния език: и молитѣ сътворивъ отъпоустн всѣхъ съ възкомъ. Супр. 44₂₉–45₁ (пусна всички, както и вълка); а́ггелъ же слышавъше въсплескаша. днѣвоу же съ бѣси оуѣзвенъ възстъ. Супр. 86₈₋₉; ꙗн бѣ мон съпасен ма отъ оустъ львовъ. и съхранн ма съ стѣини сконни. Супр. 18₁₋₃.

Многообразието при изразяване на обстоятелство/определение, социативността на мястото на локални предлози, начинът за предаване на „посредник“ показват начален процес на гравирание на всички значения, определящи действие или име към един формален изразител. Кондензационната сила на предлога съ разкрива възможности за развитие на нови употреби. Много показателни са случаите на свобода на превода с предложни конструкции. Освен цитираните при „социативност“, интерес представлява предаването на прилагателното ρονοφθαλμοу в следния случай (споменат от К. И. Ходова): добръѣ ти ѣтъ съ ѣдннѣмъ ѡкомъ. выннѣ въ црєне вѣже. неже аи ѡвѣ очн ѣмѣштю. ѣтн въ ѣѡнѣ ѡгньнѣжѣ. Зо҃гр. М. IX, 47, което напълно отговаря на днешния начин за изразяване на качество – *момиче със сини очи, човек с голяма култура* и др. Фактът, че едно прилагателно, което няма причини да затрудни преводача при буквален превод (словообразователните модели ѣдннѣмъ, ѡгньнѣжѣ са така разпространени, че е съвсем оправдано да очакваме „едноок“ като точно съответствие на оригинала), показва, че съ-конструкцията за начин/качество са имали силни позиции в старобългарския език.

Правят впечатление и преводите на формулите ἐν φόβῳ, ἐν εἰρήνῃ със съ страхомъ, съ миромъ, вместо точния превод с въ, заменянето на локално изразени признаци с по-неутралното посочване на

връзката между признака и носителя му чрез предлога *съ*: *ї* нзведе ѿ *съ* *сзрєвромъ*. н *златомъ*. Син. CIV, 37 – *ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐν ἀργυρίῳ καὶ χρυσίῳ*; н *поклониши сѧ ємоу*. *ї* *дзѣи тѣрова съ дѧрзи*. Син. XLIV, 13 – *προσκυνήσεις αὐτῷ καὶ θυγάτηρ Τύρου ἐν δόροις*; *вѣидѧ въ домъ твоѧ: съ вьсєсѣжагаємъѣи: вьздамъ тебѣ овѣтъѣ моѧ*, Син. LXV, 13 – *ἐν ολοκαυτώμασιν*; *съ*-конструкции там, където има или се очакват и други възможности – *размѣстѣн сѧ съ, съподобѣн сѧ съ, прѣчетатѣ сѧ съ, єднѣноумьнъ съ, конструкции с лимитативно значение: съ оустѣнама своѣма. ѧповѣдаѧ себе вѣрна. ѣрдцємъ, далєчє отъстоѣтъ бѧ*. Клоц. 12b_{27–29}. Тези наблюдения, колкото и фрагментарен характер да имат, още веднъж показват разливането на *съ*-конструкцията върху определителните значения в изречението. Конкуриращите тук *въ*-конструкции се представят като пасивни, при тях ясно се забелязва копирането на гръцките конструкции с *ἐν*, живота си дължат преди всичко на устойчивите *вѣитѣ въ, прѣвѣзѣватѣ въ; въ печалѣ вѣитѣ, въ радѣстѣ вѣитѣ, въ безѣумнѣ прѣвѣзѣватѣ, въ любѣвѣ прѣвѣзѣватѣ*, свързани са със специфичния стил, и макар да са по-разпространени в сравнение с по-късните периоди на езика, не показват признаци на развитие, а напротив – отстъпват позициите си.

Съ-конструкцията в старобългарския език не е усамотена в тенденцията към недиференциране на значения. Тази тенденция намира най-ярък изразител в предлога *отъ*, чиито конкуренти *съ* + родителен и *изъ* определено залязват в конкретното локално и темпорално значение, а всички абстрактни аблативни значения са безкомпромисно завладени от този предлог.

Това пълно разпространяване върху аблативните значения от своя страна кореспондира с поведението на предлога *къ*, който още от пръв поглед върху старобългарските текстове показва широк обем от значения и голяма фреквентност и може да се схваща като семантичен антипод на *отъ*. Много употреби на *къ* свидетелстват, че той е носел информация „насоченост на движение-то“, „посока“ и е бил напълно индиферентен към крайния пункт на движението. В полза на това говорят и многото преносни употреби на предлога. В два произволно взети случая – н *тєкше къ пештерѣ* *стааго дѣметѣна*, Супр. 215_{17–18} и *хотѣашє ѣтѣ къ горѣнѣмъ мѣстомъ*,

Супр. 24₁₀₋₁₁ – предлогът съвсем не „казва“, че тичащият ще спре пред/до пещерата, а няма да влезе например в нея, или че движението във втория случай ще спре преди достигане на споменатите места; в кой пункт ще спре движението – това съвсем не е област на предлога *къ*. Следователно той не може да се включва в опозиция по краен пункт на движение (например *до* – допир с обекта, към който е насочено движението) (*къ* – липса на съприкосновение с обекта), както понякога се постъпва с него. В случаи като: *ни трѣпѣти прилаганемаго възана къ ногама*, Супр. 564₂₄ и *и прикоснѣвъ са къ топлотѣ. авнѣ раста са*, Супр. 76₂₄₋₂₅ крайната цел на движението е допир, но мотивът за употребата на *къ* е пак насочеността на движението. Други случаи, които показват индиферентността на предлога към крайния пункт на движението: *ѣтрѣ же възв звѣрѣ [...] възнѣ же къ прѣподобноуоумоу горѣ въздѣвъ*, Супр. 558₂₇₋₂₉; *сега радн ѡставитѣ чкъ оца своего і мръ. і прилѣпнитѣ са къ женѣ своен*, Зогра. М. X, 6; *приклони оухо твое къ молению твоемоу*, Син. LXXXVII, 3; *еже оумрыштвенне оудьное къ жнвотънѣн възъватн снѣ*, Супр. 249₂₂₋₂₄ при употребата му при глаголите *обратити са*, *оустръмити са*, *приклѣшити*, преносните употреби при *въровати*, *молитѣж сътворити*, *съгрьшити*. Доказателство за традицията в изразяване единствено на насоченост на движението дават и многобройните преносни употреби на предлога в старо- и среднополския език – *przyzwolić k czemu, stosować się k czemu, przyznawać się k czemu*. В старобългарския под напора на *въ* той е изгубвал своите позиции, но през върховия период на своето развитие непременно е оказал влияние върху поведението на своя антипод. Общото *отъ* при всякакви разновидности на аблативността може да се разглежда като отговор на обобщената функция на *къ*.

В конкретно локално значение *отъ* е индиферентен към затвореност/отвореност на пространството, от което излиза действието: *не троудн стааго. ни ноудн излѣстн отъ своѣго манастира*, Супр. 561₂₁₋₂₂. Представката *из-* също е безсилна да наложи очаквания тук предлог *изъ*: *поразоумѣн топлѣ водѣ нсходаштнѣ ѡтъ земаа*, Супр. 129₈₋₉, *течение кръвъное отъ стѣнхъ тѣлесѣ нхъ нсхождааше*, Супр. 179₂₈₋₂₉, *изъ* доколкото е запазил някакви позиции, не е съотнесим толкова със затворено/отворено пространство, колкото се

съобразява с конкретния/абстрактния характер на понятието, означаващо пространството: н заключнѣ въ поустѣинн ннкаможе ннколнже нз неа нзладнѣвъ, Супр. 561¹⁷⁻¹⁸, ѿже доуша ѿ тѣлесѣ ѿзводнѣтъ, Супр. 344²⁴⁻²⁵, но ѿстѣ во каѿаннѣ ѿтѣ всѣа доуша ѿзноснмо, Супр. 326²⁰⁻²¹.

Отъ при изходен материал и произход: (богъ) ѿже сѣтъ дѣла ржкоу чловѣчскоу. ѿтѣ каменн ѿтѣ дрѣва творенн, Супр. 49²⁶⁻²⁷; ѿ сѣплетѣше вѣньць ѿтѣ трѣннѣ. вѣзложнша на главѣ его, Зогр. Мат. XXVII, 29; н нарекоша нектарнѣа нѣкого [...] кротѣка ѡбразомъ ѿтѣ волѣрска рода сѣшта, Супр. 202¹²⁻¹⁵; сѣтворн ѿтѣ водѣ внно, Зогр. Й. IV, 46.

При част от цяло: прнѣмѣта ѿтѣ прѣдѣлежаштнѣхъ прѣдѣ вама брашнѣвъ, Супр. 182¹²⁻¹³; даднѣе намъ ѿтѣ ѡлѣвъ вашѣго, Зогр. Мат. XXV, 8; ѡште кѣто сѣнѣстѣ ѿтѣ хлѣба сѣго жнѣвъ бѣдетѣ въ вѣкъ, Зогр. й. VI, 51; ѿбо ѿ пѣн ѣдатѣ ѿтѣ кроуѣннѣ. падаѣштнѣхъ ѿтѣ трѣпѣзѣ гнѣ своѣхъ, Зогр. Мат. XV, 27; всѣкъ пнѣн ѿтѣ вѣдѣ сѣа въждѣждѣтъ сѣ пакѣ, Зогр. Й. IV, 13; сѣтворн ма. тѣко ѣдннѣго ѿтѣ нѣмннѣкъ твоѣхъ, Зогр. Л. XV, 19.

При партитивни значения, бивша област на предлога ѿ: ѿтѣ смоковѣннѣа же наѡучнѣе сѣ прнѣзн, Зогр. Мат. XXIV, 32; вѣпрашѣше же часа ѿтѣ ннѣхъ. въ которѣ соулѣе емоу вѣстѣ, Зогр. Й. IV, 52, при вѣзатн ѿтѣ, ѡуслѣшатн ѿтѣ, прѣснѣтн ѿтѣ и подобни.

При глаголи със семантичен компонент „лишавам се“, „избавям се“: своннн крѣвѣмн ѡчнѣтнѣе сѣ ѿтѣ грѣхъ, Супр. 108²⁰; ѿбавн нѣ ѿтѣ непрѣзнн, Зогр. Мат. VI, 13; ѿ авнѣ ѣштнѣтн сѣ ѿтѣ проказѣ, Зогр. Мат. VIII, 3; вѣдѣхъ ѿцѣленѣ ѿтѣ неѣжѣ. ѿ ранѣ. ѿ дѣхъ зѣлѣ. ѿ волѣзнн, Зогр. Л. VIII, 2.

Вместо *genitivus affectus*: не воѣ сѣ ѿтѣ мѣкъ, Супр. 16; ѿ не ѡсрамн наѡ ѿтѣ лнѣа твоѣго, Супр. 183¹³⁻¹⁴, макар да не е равнозначно на „срамувам се от“, а на „срамувам се пред“, също означава аблативност. Такова неразграничаване на източника на чувството и „сѣднѣа“ е характерно и за съвременния български език, срв. *срам ме е от тебе* в значение „срам ме е пред тебе“, а не „заради тебе“; ѡужаѣше сѣ ѿтѣ вѣзвѣшаѡго крнѣа ѿ вѣплѣ, Супр. 108²⁹⁻³⁰; жена нѣкаѣа [...] въ ѡзѣ лютѣ вѣпаѣшн. н ѿтѣ ѡвѣчнѣзннѣхъ врачѣвъ ѿтѣчаѣвѣшн сѣ. молнтѣж сѣтворн кѣ бѣн, Супр. 559¹⁰⁻¹¹.

При изразяване на причина: ꙗ въсь градъ възмате сѧ отъ възвѣщааго страха, Супр. 22₁₅₋₁₆; не можаахъ прѣвлѣштн еѧ (мръжа) отъ множества рѣвъ, Зогр. ѡ. XXI, 6.

Тези значения, обединени под един формален изразител, са достатъчни, за да покажат инвазията на отъ, който завладява аблативността и обрича на изчезване и без това слабите си в старобългарския език съперници. За влияние на гръцките оригинали върху поведението на предлозите къ и отъ не може да става въпрос, обобщаващото къ отговаря на три старогръцки варианта εἰς, πρός, περί, а отъ – на ἄπό и ἐκ. Този бегъл преглед на двата предлога представя поведението на С-конструкциите като част от един общ, при това силно напреднал в старобългарския език процес в развитието на предложната система, който се определя от един качествено нов принцип на нейното функциониране – формално унифициране на значения. Тази характеристика на старобългарския го разграничава съществено от представите за типичен синтетизъм и говори за подготовка (вече свързана с качествени промени) на едни от аналитичните заместници на падежната флексия.

Среднобългарски период

Краткото представяне на С-конструкциите в среднобългарския период е направено умишлено с помощта на светски текстове – царските грамоти от XIII–XIV в. (Илински³) и Бориловия синодик (Попруженко⁴). Както се очаква, процесът на абсорбиране на сродни значения се задълбочава.

Обстоятелство/определение. С-конструкциите продължават да обогатяват възможностите си: паче же и възискавъ съ многымъ желаніемъ, обновивъ патріаршѣство блъгарскаго црѣва, Борил.; ѿже ѡ бысть абіе безъ вѣсѣкого прѣкословіа ѡ прѣрѣканна паче же съ любовнѣж, Зогр. гр.; и не абіе тѣмъ

3 Г. А. Ильинский. *Грамоты болгарских царей*. Москва, 1911.

4 М. Г. Попруженко. Синодикъ царя Борила. „Български старини“, 1928, кн. 8.

напрасно запрѣти. нѣ съ великоѣ хитростѣ тѣхъ оулови. рекъ тѣмъ въскъ страхъ ѡт себе ѡтринѣти и съ дръзновеніемъ глати хоулное тѣхъ оученіе, Борил.; Н еше же къ снмъ аще каковаа рнкося дѣтса въ областн монашрскон, тон монашрѣ въсе съ нсправленіемъ да възнмает, Рил.; въ послѣднее общее въскрсеніе съ инѣми тѣлесы члци въскрснѣть и сѣдатса, а не съ тѣми съ нми же и въ нинѣшнемъ жит... (текстът прекъснат), Борил. Среща се ходити съ коупиѣ в значение на „търгувам“ – аще кто начынет ѡт люден монашрскихъ ходити с коупиѣ з добнтком свонм по въсен дръжавѣ н областн цртва моего. да коуповаат н да продаваѣт свободно, Рил. Особен интерес представлява един пример от Бориловия синодик, който ясно илюстрира разширяването на С-конструкцията като обстоятелство/определение в сравнение със старобългарския: ѡко оубо сихъ въсѣхъ съшедшихса оувѣдѣвъ црѣ. абіе съ свѣтлоѣ багрѣницеѣ изшедѣ, сѣде въ иже тогда единой ѡт великихъ црковъ. и [...], срещу неотменно локалните конструкции в старите текстове, когато става въпрос за облекло: ѡнде во ѡмѣи ѡсоуса вѣнѣчана. ѡ въ багрѣнницѣ ѡблѣчена, Супр. 435₄₋₆; два мѣжа въ вѣлахъ рнзахъ сындооста къ водѣ, Супр. 235₁₅₋₁₆; мѣжъ въ ѡдеждѣ свѣтлѣ, Супр. 25₂₋₃.

П о с р е д н и к. Прави впечатление чистият творителен при начин на действие в сравнение с предложната конструкция при изразяване на посредник в следния пример: [...] подаде таковое село [...] благоволеніемъ свонмъ въ слоухъ н ѡвленіе въсего цртва его, ѡ съ златопечатнымъ словомъ цртва его, Зогр. гр. Други: Обаче ни задѣвати кто стажаніѡмъ того въсечестнаго монашрѣ за подаанне пѣтъдесѣтнмъ перпнрѣмъ. понеже ѡко вышенѣвленно быстѣ ѡтпроси нхъ цртво ми съ прочнимъ прошеннмъ свонмъ, Зогр. гр.

Последователността на С-конструкцията при това значение особено силно се подчертава от следната употреба при rationalium: нѣ ѡ всакомъ дългѣ да сѣди нѣмѣнъ настоящнн. ѡ съ нѣмѣновѣмъ ѡтрокомъ да са възнма всакоѣ дългѣ, Вирп.

К о н д е н з а ц и я. Случаите на кондензация в тези текстове са многобройни. Силно е застъпено, особено в грамотите, подчинителното присъединяване: (изреждане на подвластните области)

Село Брод а в немъ метохъ. мѣн бжнѣя кѣпнскеѣнс. с нивнѣмъ. съ
виноград. съ жрынкамъ съ лнвадамъ съ лѣтовнѣцѣмъ съ зномвнѣцѣмъ.
съ броднѣмъ съ мостнѣмъ. съ ловнѣмъ звѣрнѣмъ н роибнѣмъ.
н съ трѣгомъ. н съ панагрѣмъ. нже стаеѣтъ н септемврѣ. н всакъ
нѣла трѣгъ. н съ доходкомъ трѣга того. н съ всѣмъ правнѣмъ н
прѣждезаконнѣмъ нх, Вирп.; Къ сѣмоу же еѣще [...] Село Гра-
дѣнѣца, съ людѣмъ по нменю. попъ Тоудоръ съ дѣтѣмъ моу, н съ ро-
домъ моу, н Петръ ꙗеодосовъ съ братѣмъ сѣмъ, Рил. Чести са и в
Бориловѣя синодикъ при анатема или похвала: Македонѣя и апо-
линарѣя лаодикѣйскаго, съ нимѣже е еѣсѣвѣя съ оученикѣы ихъ,
анаѣема.

Новобългарски период

Тѣй като много явления в езика се намират в най-чист вид пре-
ди установяването на книжовните норми, проследяването на С-
конструкциите в новобългарския се извършва върху материал
главно от Софрониевия език – двата преписа на Паисиевата
история и отчасти върху някои дамаскини и летописни бележки.
Двата преписа на Софроний, първият от 1765, предназначен да
стане обществено достояние, и вторият от 1781, който книжовни-
кът е направил за себе си, представят благодатен материал за
сравнение. Езикът на втория препис е така свободен, така изне-
надващо обновен, че както казва Ст. Романски, това е „превод на
Паисиевата история на по-народен български език“. Там, където
разликите в двата преписа са от значение за настоящата работа,
се цитират и двата варианта, в противен случай само новият.

О б с т о я т е л с т в о / о п р е д е л е н и е. Материал от Софроние-
вите преписи: Но пакъ Алезандръ царъ пожалиль царѣ ѡванна и
предложилъ мѣ сас воламирѣ. и рекль мѣ да си иди съ миромъ въ
Цариградъ (1781) – ...и предложилъ емѣ волею миръ (1765); и Богъ
вѣставиль егѣ, защо восталь сас зависть на своѣтъ род и племя
царское и избиль сычко ѡное племя царское (1781) – вѣсталь за-
вистію на свои родъ (1765); Но кога преходили тѣе на него, а той
сас божіѣта помощ надвиваль ги крѣпко (1781) – ѡнѣ помощію
божію побеждаль ихъ крѣпко (1765); И сас много кровопролитіе
распадил царъ Асѣнъ сербіето ѡтъ Болгаріѣта (1781) – и по много

кръвепролитіе (1765); и Сѣмѣонъ той час из'шел из Цариград сас гнѣвъ и нападналь на Тракіа и на Едрине; млади момци избирал и грабиль ги сас сила и собирал ги во Едрине и написаль ги ѡни-чари въ тѣрската войска и потѣрчаль ги сас сила; ѿ тамо са вър-наль Алезандръ въ Терновѣ, свободил сѣ ѿ сычки непріатели, що имѣаль насрѣщни и оуправаль своето царство сас голамы размы; Фѣртѣноу великаа и нѣждо, защо ми ѿще не допусти да поживѣа, да оумрахъ на войска витезски сас мечъ въ рѣкахъ мои-хъ; И тако са возвратиль Мѣратагон сас велика користь и сас велика слава въ Болгарію; И има житіе и правило краснѣ составлено сас бденіе и сас славословіе, и сас голамо торжество и похвала; И совершили бракъ славенъ и торжество голамо во град Едрине, тамо были и двата дворове царскій сас голамо оукрашеніе и слава царскаа; Той краль [...] ѡбъявиль имъ законъ таковъ: ако са намери накой ѿ тѣхъ да стори злаа работа, сас зла смѣрт да оумре (1781) – и ѡбличень бѣдетъ за кое зло дѣло, да сѣмѣрти казнъ бѣдетъ (1765).

Исключителното многообразие на С-конструкцияте е пропорционално и на тяхната фреквентност; при изразяване на начин, те имат огромно превъзходство над наречията. С-конструкцията може да направи от всяко име при всякакви условия обстоятелство/определение.

Обсебването на позиции от предлога С показват най-ярко случаи като: Така и станало, защо ѿнѣй шѣрѣа оубиль го на пѣтъ въ накомъ гора: като ходиль царѣтъ сас конѣа напред, а той мѣ ѿтсѣкаль главѣ. А царѣтъ сас повеленіе божіе не спадналь съ конѣа, но [...] (1781) – ѿни шѣрѣа и ѣбиль его на пѣти въ нѣкоа гора: ѿтсѣкаль емѣ главѣ на коне, както ходиль напредѣ. Ѡннѣ мановеніемъ божіемъ не спадналь съ конѣа, но... (1765). Фактът, че се изразява начин на действие, се оказва по-силен от традицията на локално изразяване на това обстоятелство/определение – старобългарски на конн, полски на koniu.

Необикновеното разширяване на С-конструкцията в тази функция е характерно за цялата книжнина по онова време: променува-шь живота си сас празно ходени; И той бѣше ли оучень, та да оучеши сас голема мука?; А сетни сас какво лице ще излезеши

пред бога и пред хората на страшний судъ?, Й. Хил.; Ами да са сбюрвати вый, що сте парви, наедно и сас сѣкакавъ скопось да струвати зговоръ, Петков.; И тутакси ангель господень отиде там' и свѣтъ много просвѣти предъ тѣхъ, а тѣ са уплашеха сас много страх; и със чисто сръдце и съ вѣра истинска да послуша-ме божествныте думы; От где пріе творецъ и сѣздатель миру да слезе със плътъ на замѣта, Свищ.

П о с р е д н и к . Характерно е, че С-конструкцияте стават редовни при rationalia – проводници на действието. Примери от Софроний: «еѡфїлакт [...] повелѣль имь да четат по словенски и да держат верѣ православнѣю. [...] И тако сас тѣчанїе светагѡ «еѡфїлакта патрїарха и царѣ Асѣна много народъ ѡбърнали на православїе (1781) – Тако тѣчанїемъ патрїарха... (1765); Тако и ѡни архїерей, що сас тѣрскаѣ сила, а не сас архїерейское правило, струват на боярїте велика ѡбида и насилїе...; при rationalia: И явиль мѣ са светый великомѣченикъ Димитрїѣ, [...] и проводишь былъ ѡт Бога на помощь и на ѡбновленїе царства болгарскаго въ Терновѣ. Явиль са патрїархъ и рекль мѣ: да поставишь Асѣна царѣ болгарѡмъ, [...] И като ѡсвѣтиль патрїархъ церквата, тогива прїель вѣнецъ и багренїцъ и венчал Асѣна на царство болгарское. И сказаль на сычки народ, како мѣ е повелено ѡт Бога было сас светагѡ Димитрїѣ (1781) – И сказаль вѣсемъ, како повелено емѣ било ѡт Бога светимъ Димитрїемъ (1765); Таково благочестїе сѣло въ Болгарїю во время благочестиваго царѣ Асѣна стараго. На великѣ ползѣ былъ болгарѡмъ: сас него благоволиль Богъ и воздвигнал и ѡбновиль скѣптръ царство болгарское; Паки въ Терновѣ той царь [...] второй просвѣтитель былъ болгарѡмъ по царѣ Тривелїѣ. В лѣто ѡ ѣ, като са крестиль, чѣдеса показаль Богъ съ нимъ болгарѡмъ: съ крестомъ в рѣкѣ егѡ и молитвою своею къ Богѣ избавиль Болгарїю ѡт великаго гнѣва Божїѣ.

С-конструкцията редовно изразява посредник и в Свищовския дамаскин: оти със рождеството пресветые чловѣцыте възлѣзѣтъ на царство небесное; и глас чу са от небеса, чи тоз е синъ мой възлюбленны, със когото сы сина тогози направих спасенїе чловѣческое.

Кондензация. Кондензационните възможности намират вече пълна изява. Често срещано в езика на Софрониевите преписи е подчинителното присъединяване: и повелалъ своимъ народомъ та ги избили сычки за една нощъ сас жени, сас дѣца; И привель Балдава венецїйскаго сас генералите, сас господарите неговий въ Терновѣ и изсѣкалъ имъ главите на сычки (1781) – Привель Балдавиа венецїйскаго и господїи и генерали его... (1765). Срещат се и варианти на „кондензацията на сравнението“ в чист вид или преливаща с подчинителното присъединяване: защо былъ Видинъ даль на сына своего сас матеръ его да го оуправать; исперво власы были читали по латински, како са сас латини единый род и ѣзыкъ; И тогива оубили болгарите Манвила епископа со священници и клирици и монаси, и много христїански народ избили, защо са не отрekli от Христа Бога. И всякакви други видове кондензация – Того Стефанъ былъ родиль Михайль сас Неда, сестра краля сербскаго.

Предлогът се появява и при значения „пълен, богат, чудя се, хваля се“: сычки были земедѣлатели и овчари, и были богати сас скоти и плоди земельный; защо ще от негово семе да наполни Богъ землата сас человекскїй родъ (1781) – защо от негово семе и родъ хоцетъ Богъ наполнити землю рода человекскаго (1765); като сегашните хитреци, що ги имашъ за почестъ, и чѣдишъ са сас тах и влачиш са на техинъ ѣзык и на тахно обичае (1781) – Како сегашни хитреци, що ги имаш за почестъ, и чѣдиш се оу нихъ... (1765); Крѣнь отчааль свой животъ и свою надежѣ и просиль миръ от Никифора царя, а Никифор не искалъ да са примири: Разгордѣлъ сѣ сас побѣда (1781) – разгордел се победою (1765).

С-конструкцияте абсорбират и значения, при които са естествени други предложни конструкции или други изразни средства: Мнит им са да са были они по више от болгарите сас кралевство, сас войска и сас земля; Тогива греческїй царь Константинъ собралъ голама войска и пратиль на Болгарїа сас накого генерала именовъ Фока (1781) – събралъ воиска велика и послалъ на Болгарїю под накого Фока генерала (1765), срвн. стб. ѿбо азъ чѣкъ есмь подъ владыкоу. ѿмѣ подъ собою воиу, Зогр. Мат. VIII, 9.

Предлогът изразява лимитативни значения: Чловѣкъ стана да спаси чловѣците. Богъ остана, да убожи нас. Станна съмрътенъ със плътъ, замъ нас душевно безсмъртни да стори, Свищ.

Достига дори до изразяване на причина при Софроний: И от того време ослабѣла болгарскаа скиптеръ сас насиліе греческое поради несогласіе и малодѣшіе Петрово (1781) – от того време ослабѣла бол’гарска скиптаръ насиліемъ греческим поради несогласіе и малодѣшіе Петрово (1765).

Изследването на С-конструкциите в новобългарския би могло да се разшири. Представеният материал обаче изглежда достатъчен, за да докаже напористата инвазия на предлога в аналитичния български език.

Изложените тук наблюдения позволяват следните изводи:

1. Процесът на обсебване на близки значения от една предложна форма е един от първите сериозни сигнали на аналитизма. Предложната система започва реконструкции, с които цели изчистване на линията на поведение на някои активни свои компоненти. В преразпределението на значения се оформят предлози, приемащи значения, и предлози, отдаващи значения. Приемащите значения предлози начертават, още при наличието на стабилна падежна флексия, макар и още плахи, контурите на един перспективен предложен „елит“. Ранното разпределение на сферите на влияние между предлозите е още един показател за готовността на предложната система да поеме нови функции. Докато старобългарският език вече има единен изразител на аблативни отношения, късният среднополски период (1700–1780) още не е разпределил значенията между *z* и *od*, още не е намерил единна форма за изразяването на такава основна категория като логическия подлог при пасивни конструкции (съществуват варианти с *od*, *przez*, *u*). До този период употребата на богатия инвентар предложни конструкции е едва ли не хаотична. И това е обяснимо – под закрилата на пълното господство на синтетизма, необезпокоявана от сигнали за някакви нови функции, тя е могла да си позволи неуравновесеност до един толкова късен период. Стабилизирането на употребите на предлозите в полския език е повече въпрос на книжовни норми.

Процесът на унифициране на формата е бил водещ процес в развитието на старобългарската предложна система. От тази гледна точка синтетизмът на старобългарския език не може да бъде приравняван примерно към синтетизма на полския или руския език.

2. Върху така подготвената предложна система при прехода към аналитизма неминуемо се е проектирал планът на частите на изречението. Тази проекция е способствала за още по-голямото обобщение на значения под един знак – в полето на всяка част на изречението се специализира един доминиращ формален изразител. В съзнанието на носителите на езика неотменно присъстват противопоставянията субект/пряк обект – оставено при аналитизма неексплицирано и с това разграничено от всички останали; пряк/косвен обект, експлицирано чрез безпредложно/предложно функциониране; същински косвен обект (стар дателен безпредложен)/обекти-обстоятелства, експлицирано чрез *НА*-конструкции/всякакви други предложни конструкции. Като оставим настрана локалните и темпоралните значения, които поради пряката си съотнесеност с обективната действителност имат специфични правила на поведение, останалите обстоятелствени значения не показват никакво голямо многообразие. Един от обединителите на обстоятелствени значения е предлогът *С*. Около него се групира всичко, което отговаря на въпроса *КАК/КАКЪВ*. Всички посочени тук области на функциониране на предлога, включително и социативът, а дори и неспоменатите тук реципрочни значения, в своята същност са съотнесими с този въпрос. Материалът показва, как *С*-конструкцията като вакуум изтегля от другите предлози всички значения, които по някакъв начин могат да бъдат подведени под *КАК/КАКЪВ*.

3. Аналитизмът ярко разграничава ядро и периферия в предложната система. Предлозите в един аналитичен език стават „условие, без което не може“, при експлициране на първичните, изконни, елементарни логически отношения, стават един от основните строители на синтактичната верига. Отговорността на тази нова функция кара предложната система така да генерализира значения в рамките на ограничен брой формални изразители, че

да образува опростена схема, която да им гарантира функционална изправност. Предлозите от ядрото не са, както понякога се твърди, празна форма. В съзнанието на носителите на езика те съществуват със своите най-обща значения: *НА* – същинска косвеност, *ЗА* – *commodi/incommodi*, *С* – комитативност, *ОТ* – аблативност и др. Сливането на това значение-абстракция със схемата на частите на изречението създава мотивите за употребата на предлозите от ядрото.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ – СЪКРАЩЕНИЯ

СТАРОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ

- Зогр.   Зографско евангелие (В. Ягич. *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Берлин, 1879).
             Й. – Йоан
             Л. – Лука
             М. – Марко
             Мат. – Матей
- Клоц.   Клоцов сборник (А. Достал. *Clozianus*. Прага, 1959).
- Син.   Синайски псалтир (С. Северьянов. *Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века*. Петроград, 1922).
- Супр.   Супрасълски сборник (С. Северьянов. *Супрасльская рукопись*. Санкт-Петербург, 1904).

СРЕДНОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ

- Борил.   Борилов синодик (М. Г. Попруженко. Синодикъ царя Борила. „Български старини“, 1928, кн. 8).
- Вирп.   Вирпинска грамота (Г. А. Ильинский. *Грамоты болгарских царей*. Москва, 1911).
- Зогр. гр.   Зографска грамота (Г. А. Ильинский. *Грамоты болгарских царей*. Москва, 1911).

Рил. Рилска грамота (Г. А. Ильинский. *Грамоты болгарских царей*. Москва, 1911).

НОВОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ

Й. Хил. Йосиф Хилендарски (П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. *Христоматия по старобългарска литература*).

Петков Никола Петков (П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. *Христоматия по старобългарска литература*).

Свищ. Свищовски дамаскин (Л. Милетич. Свищовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII век. „Български старини“, 1923, кн. VII.).

ВЗРИВЕНИЯТ ХИПОТАКСИС

Тук ще се разгледат две различни по рода си явления – предикативът и синтактичните размествания, към които той има отношение, както и някои релативни изречения. Докато предикативът е изказ с „вградена“ предикация, потенциално подчинено изречение, то подчинените релативни изречения започват да добиват самостоятелност, независимост от елементите на главното изречение и очертават началото на една роля на разгърнати части на изречението. Така спрямо експлицитността на предиката двете явления са противоположни.

Докато предикативът – характерът му и засилената употреба са пряко следствие от аналитичните предикатни модели, то новото състояние на релативните изречения може да се разглежда само като продукт на една нова синтактична среда, която разхлабва стари връзки и допуска една различна комбинативност.

Предикативът се разглежда върху материал от българския поетически език от началото на XX век, а релативните изречения – върху материал от разговорния езиков вариант. При екстремни езикови употреби много явления проявяват по-ярко характера си, излезли от уравниловските пътеки на нормосъобразното. Така се показва лицето на възможното в езика. А и материалът тук има онагледяващи, а не доказателствени цели.

ПОЕТИЧНОЕЗИКОВА НОРМА В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК (ВАЗОВ, СЛАВЕЙКОВ, ЯВОРОВ, ДЕБЕЛЯНОВ)

Езикът на поезията от края на XIX и началото на XX век безспорно нарушава днешния езиков усет на читателя за „правилност“. Освен някои очевидни особености (остаряла лексика, различен от днешния словоред при възвратност и негация, разлики в ударението на думата и т. н.) съществуват и други, „по-прикрити“ белези, отличаващи тогавашния поетичен език от днешното ни чувство за съгласие с книжовната норма. Ще се спрем на две такива особености.

Едната, т. нар. предикатив, е израз на дълбоките структурни езикови реконструкции, основа на аналитичния езиков строй. Предикативът има две разновидности: I предикатив – отнасящ се към подлога, тип: *Морен орачът из нивата сееше; А Царев-връх от юг издига се **огромен***; II предикатив, тип: *...трепет ме обхваща, / като те видя **права и моляща** / пред старата икона*. Предикативът, който има необикновено висока фреквентност в българския език, е краен продукт на новата парадигматика на аналитизма, строяща се върху по-обхватно синтактично пространство от падежната. Ще я сигнализираме тук с няколко примера: *вашъ же бѣ камѣн съи окамени ваша сръдѣца; въсѣкъ бо въ волѣзни съи тѣлесньи блѣднѣе зѣло; азъ оставихъ и на мѣстѣ хромъ сѣштѣ; и видѣвъ ѣхъ възмълвѣхъ...* и ще препратим към разгледаните аналитични предикатни модели.

Втората особеност, на която ще обърнем внимание, на пръв поглед няма дълбоки структурни корени, тя изглежда по-скоро декоративна – това е мястото на определението спрямо определяемото. Напълно допустимо е обаче колебливата словоредна позиция на определението да е повлияна от предикатива – от неговата същност и фреквентност, а да не е резултат на фолклорни влияния, както понякога се твърди.

Ще започнем с втория проблем.

Словоредна позиция на определението

В езика на поезията от споменатия период мястото на определението спрямо определяемото се различава от езиковия узус. И

то е един от най-сигурните сигнали за неизкушения днешен читател, че има среща с „несъвременна“ поезия.

Определението, изразено с прилагателно, изключително често е в постпозиция: Славейков – *Певеца **нощен**, в своя блян унесен; ...и роса / постла земята **морна** призори; от тялото **Кипридино** да пий амброзий **животворен***. Вазов – *Светиня **вехта**, образ **мил**, **чудесен**; при ека **сладки** на звънците **пойни**; Тя е в образите **вечни** на прекрасното, доброто, / тя е в струните **сърдечни**, / в Любовта и в Естеството*.

Определението може да бъде разделено от определяемото чрез някоя друга част на изречението: Славейков – *С блага **им** дума плоска подават; И ужасни в **главата ѝ** се мисли зародиха; В село се късни **прибират** жетварки*. Вазов – *А влакът все лети с войници **пълен** млади; ...образ мил, чудесен и от **елмазена** поскъп корона; ...познах, че е настал **конец на всичко** страшен; с чаровна **упойва** я сладост*.

Определението, изразено с предложна конструкция с „на“, наследник на genetivus possessivus, много често е препозирано спрямо определяемото: Славейков – *Не из очите погледа излиза, а **на душата** из света светих; Хубостта! В живота **на безсмъртие** начало*.

Често предложната конструкция е съчетана с определение-прилагателно: *...от тях **на беззаветност знойний** дъх повее; ...тъй както **на харита Агатея** вълшебний танец погледи плени; ...**на щастието** образът **лъжовен** ме мамеше; ...ловеше **на стройний стан** движенията **дивни***.

Препозицията на предложното определение и постпозицията на едносъставното, обърнат образ на днешната езикова практика, представляват сигурен поетичноезиков знак, хипертрофирал дори в езика на Славейков и Вазов. Те резонират и у Яворов, и дори у ярко различния в езиково отношение Дебелянов.

Как оперира с този елемент Яворов? Той го отърсва от обичайността и го превръща в художествен инструмент от нов ранг – да споменем: *На спомени неволни сенките печални, безкрайна върволица, никнат пред очи*. Препозицията на genetivus possessivus, паралелизмът на постпозицията на определенията-прилагателни, както

и отдалечеността на субекта от предиката внушават „синтактично“ мудна непрестанност. Специално заслужава да се обърне внимание върху едно от брилянтните произведения на Яворов – „Въздишка“: **На гаснещия ден** прощалните зари / и аромат от рози покъсани без жал; / **на лебед** песента, все болен от зори – / душата ми самотна и нейната печал. С паралелизма на двете предложни конструкции и с постпозираните номинални фрази-определения се постига интонационното внушаване на спад, на низхождащо, загасващо, заглъхващо – на умирането. Препозорираното предложно определение, изглежда, притежава много удачна интродуктивна функционалност, ср. у Дебелянов: **На младостта** ѝ белите цветя / не бяха вечерна тъга познали; **На лунния блясък** вълните / заливат безлюдния път.

ПРЕДИКАТИВ

Предикатив I

Най-често в ролята на първи предикатив се появяват причастията – страдателно, елово, действително: Славейков – *Мир! Мир!* – *едногласно военний съвет, / от грозната вест унесвесен, / таз вечер реши...* **Във походний си плащ / загърнат, над стола надвесен**, / оборил бе горда глава Самуил, / **в невесели мисли унесен; Прехласнати и упоени** всички / очите си не снимаха от нея; *И стройний стан по-бавно и по-бавно се кършен* вий; пристъпят вълци **настървени, / отдавна дѣбнящи в мрактъ**; Изкуството! **Некътната до днес**, / гасней и в него мойта светла вяра; *Рог извил над върховете снежни / ясен месец подранил в небето; ...оръжие сложили*, живите в плен отиват на робско чернило.

В ролята на първи предикатив е прилагателно и, особено интересно – съществително: **Доволен и весел** назад се завърна / Свети Атанас от небето, / където бе ходил, **изпратеник земен**, / да моли от Господа лето; ...и месецът двурог, на устни с кротък смях, / изстъпва **горделив**, кат някой падишах; ...и **тъжовна** аз го слушах, той да пее и говори; ...писано било та ние да се не сбереме **живи**; Отдавна вече Ралица и Иво, **мъж и жена**, живееха честито; ...аз ниска порта дигнах, **сиромах**, да има хората пред що да се посмеят; **Къс от скала от гръм разбита**, чакам / последний удар...

У Вазов срещаме първи предикатив, изразен с причастие: ...*над нивата народна бодро сях, **охулан, клеветен** жестоко; ...да крия от други сълзите си, да чезна **ненужен, нечул***; с прилагателно: *Да кажса, как **злочест** живота влача, изневерен от всичко във борбите; По часове, **благат**, край близката река [...] мечтая ил чета; Да можях тоя час да се повърна, **млад**, / във ваший свят вълшебен; със съществително: Самовили и богини / **гостенки** му идат там; самотни дебри и пустини / [...] / **отшелник** в ваший свят блуждаях; Аз прелести съм виждал по-опасни / и пак **орел свободен** съм летял.*

Този тип предикатив прави много продуктивен модела: *слънце-пламък, гранит гърди, сърце–бездна на люти рани*. На него дължим и *Душата ти вълшебница мълчи*.

Първият предикатив у Яворов е особено интензивен: *Духът страдае **притеснен**, умът блуждае **ослепен**; Един след други те пристигат, **бледни**, неизживените ми дни; И аз **сломен** – попитах – и **сломен** най-после чух; Пред мене **ангел** ще предстанеш, / о щастие и радост / [...] / **Вампир** над мене ще застанеш, / о щастие и горест – / о щастие и горест – и беда!*

Предикативът, отнесен и към субекта, и към предиката, с възможности за натоварване ту на едната, ту на другата връзка, е любимо градиво за Яворов. Той специално, съзнателно, експлоатира неговата многовалентност, като го превръща в свой специфичен артистичен похват. Да приложим пример от „Възход“:

...Това си ти, това си ти, огряла –
на туй сърце, на тез гърди
изкъпана в кръвта. Ти, кръв проляла,
ти бе в обагрени води,
в най-чистата стихия... Ти, огряла!,

където предикативът при повторението му е изтеглен в акцент – в структурно най-силната позиция на стиха. А следващият стих започва така, че оставя възможност за двойка трактовка: ...***Сияние вълшебно** – и слепея*. „Сияние вълшебно“ е едновременно и „предикатив към предикатива“ (*огряла* от своя страна е с

възможна интерпретация веднъж като глагол, веднъж като елово причастие), и самостоятелна номинална група.

Голямата наситеност с предикатив дава възможност и за неговото „откъсване“ от обичайното му синтактично обкръжение, за самостоятелност на функционирането му. Такъв изглежда случаят с:

Учудено засмяна жизнерадост
на неведение и алчна младост,
на знойна плът и призрак лек...

затворено в рамката на *Миражите са близо – пътят е далек*.

Върху несигурността, многозначността в трактовката на предикатива като синтактично свободен или синтактично обвързан е изградено и цялото стихотворение „Въздишка“, неговата абсолютна „безглаголност“ е възможна и художествено функционална единствено благодарение на предикатива.

За специалната, нарочна игра на Яворов с това езиково средство недвусмислено свидетелства стихотворението „Нирвана“. Тук определенията стават предикативи, предикативите – определения и тази волност на размяната във формалния план изнася тежестта на смисловите пластове на произведението:

Спят вечните води, безбрежните води – бездънни,
но в тях се не оглеждат небесата звездни,
и бродим ний наоколо безсънни,
и тръпнем пред безмълвните им бездни.

Спят вечните води, бездънните води – безбрежни,
над тях се не навеждат хоризонти мрачни...
И впиваме ний поглед безнадеждни,
и тръпнем пред догадките си здрачни.

Предвечните води, всевечните води – кристални,
бездънни и безбрежни, призивно прохладни...
Но страх ни е да пием, нас – страдални,
безсънни, безнадеждни, знойно жадни.

У Дебелянов предикативът също е твърде чест, но не е изведен в специална художествена позиция като при Яворов. Все пак върху флексибилните връзки на предикатива е построена „емблемата“ – Дебелянов: *Аз умирам и светло се раждам – разнолика нестройна душа.*

Предикатив II

Както и предикатив I, той най-често се изразява с причастие, а също и с прилагателно и съществително: Славейков – *Полумъртъв го ние оставихме там; Може би да ме сварите още и жив; И палавите сряднощни звездици / що всяка вечер го така безгрижен / на одъра заварваха – сега / заварваха го ненадвиган от сън; ...ти сне от небесата пламък Прометеев / да го запалиш в хорските сърца / и възгорени да ги възвисиш; Всички след него потири поднеха / и ги от устни изпразнени снеха.* Вазов – *Аз мислено го виждах на тоя връх прострян и трънен; да можа като вас / живота – тоз пелин – / да найда меден аз; Видях аз България на кръста распета, / от цял свят оставена, хулена, клета, / във кърви обляна и плячка на псета; Вред орел те виждам ази.* У Яворов – *Коварната царица първи път / видя безсилен своя лик чаровен; Нивга утринна роса / не е по-светли отразила припламналите къдри; Въведох те светица върху царствен трон, / на моя девствен блян облечена в порфирата; Проклет, жсена, часа, когато жадна плът / внезапно те съзрях в мъглата на молитвите.*

Яворов и тук, както при предикатив I, експлоатира синтактичната многозначност, този път чрез преплитането на първи и втори предикатив: *Кристално чиста, като висините сини, / намериха те спяща жаждащи мечти* – „кристално чиста“ синтактично необвързан първи предикатив ли е, или е свързан с недвусмисления втори предикатив „спяща“? Този въпрос се отнася и към: *Обичам те – въздушно нежна, в нежна младост, / като на ангела съня; сред тръни, скромни и без дъх, / дори пчела ви не намира – печални, бледни теменуги.*

У Дебелянов пак не се забелязва преднамерена употреба на втори предикатив, но и тук не може да не споменем: *Аз искам да те помня все така – бездомна, безнадеждна и унила...*

Може да се проследи в исторически план как формулите-строители на новата аналитична парадигма се отразяват върху облика на хипотаксиса – те го размиват, аморфизират, разрушават отвътре. Като краен резултат неговата строга йерархичност е разклатена – в главното изречение дифузируют елементи от подчиненото, в подчиненото – от главното, подчинителните съюзи губят позиции. (Най-прост пример: *Виждам Иван, че идва.*)

Примери за размит, дифузен хипотаксис:

Славейков: *Божий дух, на мрака битието / що е извикал – в светлина живот да заживей; И тримата другари в разговор / унесени, нехайно там седяха, / без да съгледат облаците бурни, / на буйна рат подобни, как прииждат; На слънцето лучите мойто чело / що милват – искам с отблеска им аз / да стопля туй, което смръзва той; Измама що е хранило, нима / зарад сърце такова някой тѣжи!*

Вазов: *Сетѣх сълза, че буза ми гореше; Веднѣж на полето крило от орел / видях че лежеше разкъсано, кално; Сякаш виждам Богочеловека, как безумната вражда скверни го; На сянка под орѣха, говедарче / опърпано видях седнало бе; Правда, Истина, Човечност / там видях запряни бяха.*

Яворов: *Сега, недремнал, и се буди, / не кръкнали петлите първи, / дори ни куче да залае – / на крак е той.*

Аналитичният размит хипотаксис означава синтактична поливалентност, свобода и многопосочност на синтактичните връзки, следователно – многопланово разбиране, многопластово синтактично разчитане на текста. Тази особеност на българския синтаксис най-„користно“ и най-съвършено е използвана от Яворов. Защото многопластовият смисъл, многозначната трактовка винаги са били сигурен знак и гаранция за висока художественост. Синтактичната гъвкавост, комбинативност на българския език е неговата компенсация за характерната при аналитизма словообразователна скованост и, разбира се, за липсата на падежната многозначност.

В заключение – въз основа на разгледаните езикови белези се стига до разкриването на голямото езиково-изразно сходство между Вазов и стремящия се да се диференцира от него във всяко едно отношение Славейков. Може да се каже, че двамата най-големи авторитети в тогавашната българска поезия изграждат една поетичноезикова норма, с точно определени „маркиращи знаци“. Яворов, с яркостта на своя талант, модифицира някои от тези белези, като ги превръща в свои, специфични вече художествени инструменти, изважда ги от „узуса“ на Вазов и Славейков и блестящо оперира с тях. А Дебелянов, у когото също се забелязват реминисценции от Вазово-Славейковата поетичноезикова норма, в най-силните си творби все пак я надскача в полза на обикновения, „непоетичния“ език, на езиковата простота, която носи заряда на новата поетично-изразна сила, именно като контраст на предходната норма.

Слабо е да се каже, че развитието на поетичноезиковата норма в началото на века е динамично – то е бурно, драстично, главоломно, то се извършва дори в рамките на един литературно-творчески живот. Отношението художествен талант – форма – съдържание, т. е. проблемът за творческата индивидуалност, в българската литература от началото на века трябва непременно да се разглежда през призмата на обективните езикови фактори – късното установяване на нормите на българския книжовен език.

НОВАТА РЕЛАТИВНОСТ

КОЙТО-ИЗРЕЧЕНИЯ

Коректни са изреченията:

Който закъснее, отпада.

Кажи, което е необходимо.

Който започва да губи своята зависимост. В първия случай въвежда подложно изречение, във втория – допълнително. И в двата случая релативното местоимение няма деиктивен референт, към който да се отнася. При въвеждане на деиксис бихме имали две подчинени определителни изречения:

Този, който закъснее, отпада.

Кажи това, което е необходимо.

Наред с тези универсални и безпроблемни случаи, в българския език съществуват и други, към които ще се обърнем. Предварително нека вметнем тук и залязването на формата *когото*, поддържана твърде изкуствено от нормата (наред с *някого* и подобни). Нека кажем още, че поведението на *който*-изреченията ще се разглежда спрямо субекта и обекта – основните логически позиции в синтаксиса. Ще използваме с доста условност термина *подчинено изречение* (тъй като в разглежданите случаи то не се подчинява на нищо). И още една уговорка – умишлено ще се пренебрегва вътрешноизреченската пунктуация.

Който-изречение – субект

Всеки българоговорящ знае, че езиковата система допуска свободно употреби като:

Нека ни чуе от който/когото зависи.

Да вземе на който не съм дала досега.

Подчиненото подложно изречение има предлог към релативното местоимение. Това би трябвало да предполага още по-облигаторно присъствие на деиктивно местоимение, към което релативното да рефлектира. То обаче липсва. Подложните изречения могат да се препозират, без да предизвикват други размествания, т. е. те имат своята самостоятелност и пълноценност.

Който-изречение – обект

Пряк обект:

Чакам който дойде.

Избирай които са по-зрели.

Дай ми които си прочел.

Ще взема която е най-евтина.

с елипса на местоимение или име, която не е желателна или не е допустима в синтетичен език.

Непряк обект:

Нека това да стигне до който има влияние.

*Даже един лев ще помогне на който има нужда от него.
Купи от който продава най-евтино.
Разбрах от които са били там.*

Тъй като *който* се схваща като, и е, подлог на подчиненото изречение, въпреки че е след предлог, не може да се яви във формата *когото*.

* *Купи от когото продава най-евтино* –
е дефектен изказ.

Да споменем и един случай на честа употреба при който-изречение – обект, когато то е препозирано и е представено в главно-то от лично местоимение:

*Който са по-хубави вземат ги за жени.
Който е по-наивен му се подиграват.
Който продава най-евтино от него купи.*

с актуализиран комуникативен акцент върху обекта, представен от *който*-изречението. Това препозиране и „удвоено допълнение“ изчиства който от предлози и прави който-изречението „по-удобно“ за употреба. „Изнася го пред скоби“ като еднакъв елемент.

Към какви обобщения водят споменатите примери на който-изреченията.

Хипотаксисът в аналитичния език се развива под основното синтактично мото – губене на формална спойка, губене на експлицитна взаимозависимост между отделните компоненти. В български относителното местоимение набира самостоятелност с факта, че все по-често липсва неговият референт, няма конкретна лексикална единица, към която да рефлектира и – започва да функционира в нова роля. То въвежда едни разширени, предикирани, части на изречението, един предикиран подлог и едно предикирано допълнение. За утвърждаването на подобна функция решителна роля изиграва *дето*.

ДЕТО-ИЗРЕЧЕНИЯ

Това е лесният начин да се назове една група изречения, пестра и разнообразна. С *дето* изобилства дамаскинската и възрожденската книжнина.

Като релативум генералис *дето* не е особено интересно – *мъжът, дето..., жената, дето..., ония, дето...* Общо относително местоимение имат много езици. Освен това *дето* е очевидна калка на гръцкото *που* (къде, където) в същата функция. За разлика от гръцкия език обаче, *дето* не се приема добре от книжовната българска норма, да не говорим за *където, къде (този, къде-то/къде го видяхме вчера)*, което си е груб диалектизъм.

Дето може да бъде релативум за място – *Дето има една будка, там ще се видим.* – с експлициран референт и *Ще се видим, дето има една будка.* – с елиптиран референт. Тук то има варианти *отдето, додето* – *додето стигат очите*. От своя страна *додето* служи и за релативум за време – *Ще ти пея, додето се усмихнеш*.

Тук намерението е да очертаем в общи шрихи една по-особена функция на *дето*, аналогична на въвеждащата субект/обект функция на *който*.

Всяка развиваща се езикова тенденция има своите фасилитатори, улеснители, някои от които, след като служат дълго на тази тенденция, способстват за утвърждаването ѝ, се оттеглят и мястото им бива заето от други, които прибавят към основната, вече установена характеристика, лека модификация, специализация – такъв е случаят например с частичното оттегляне на глагола *правя* при модела динамика/агресивност когато имаме резултатна ситуация, изразена с развит инфинитив (така коректното в XIX и началото на XX в. *Ще те направя да ме разбереш кой съм* отстъпва на *Ще те накарам да разбереш кой съм*). Такъв помощник при въвеждане на предикиран субект и предикиран обект, по всичко изглежда, трябва да виждаме в *дето*. Неговото специфично поведение дължи, разбира се, много на характера му на „генералис“, на неговата индиферентност към категориите, на които реагира *който*.

Фасилитаторът *дето* е бил толкова разпространен и притежава толкова нюанси на употребата си, че въпреки респекта пред книжовната норма, процъфтява в разговорния език.

При *дето*-изреченията няма да следваме разделението на въвеждащи субект и въвеждащи обект както при *който*-изреченията: това разделение лесно може да се направи – *дето купихме*

книгата ми харесва; дай дете купихме книгата. Ще ги разделим по други критерии.

Дето-изречения с мним референт

- *дето-изречения с битийни глаголи съм, стана, остана, превърна се, окажа се, изляза (в смисъла „окажа се“) и подобни*

Дето са по-узрели круши падат.

Избирай дете са по-узрели круши.

Тези изречения са напълно заменими с *който*. Те са много чести с елиптиран „референт“ – *дето са по-узрели падат*.

- *дето-изречения с други глаголи*

Дето купихме вчера доматиите се развалиха.

Дето писахме вчера план отиде на вятъра.

Дето ми даде ножницата не реже добре.

Дето ми каза данните не ми свършиха работа.

Дето идва сутринта момчето е брат ѝ.

Тук *дето* е заменимо с *който* единствено при цялостно реорганизиране на словоредата – *Доматиите, които купихме вчера, се развалиха*. С други думи, това че в *дето-изречението* се съдържа име, съвсем не означава, че *дето* е релативум съотнесен с него.

Дето обгръща формално (словоред) и смислово целия предикиран изказ. В горните два вида изречения *дето* набляга повече на факта на битието или случването, отколкото на определянето на името. Съдържащото се в *дето-изречението* име не може да се определи като референт на *дето*.

Дето-изречения с възможен референт „това“

Дето течеше от тавана вече не тече.

Дето казаха, че се върнал, не било вярно.

Дето чух по радиото за него излезе истина.

Какво стана дете течеше мивката?

Какво излезе дете не ти се обаждаше толкова време?

Тук няма име, което да създаде илюзията, че *дето* е релативум към него.

В тези случаи, макар на места и доста изкуствено и променящо в известна степен значението, може да се вмъкне референт „това“ (с това, от това). Обобщителността на деиктивното местоимение и фактът, че то не се използва, отново ни карат да не гледаме на *дето* като на релативум. Особено показателни са последните два примера с обобщаващи въпроси с битийни глаголи, както и замятането на *дето*-изречение с местоимение (го) в случаи като *Дето бяха разкопали пред къщи го оправиха вече*.

Дето – заместител на нерелативни подчинителни съюзи

- ▶ *дето* вместо *че*

Дето с вариант *задето* може да бъде близко до съюза *че* във функцията му на *защото, защото*: *Сърдиш се дете не ти казах. Не разбирам дете толкова хора заминават в чужбина.*

Може да бъде близко до *че* и в обичайната му подчинителна функция.

*Помниш ли дете ти дадох една книга?
Много сбъркахме дете му помогнахме.
Не мога да понасям дете се оплаква непрекъснато.
Дето поспахме след обяд ни се отрази добре.
Не забеляза дете се уплаших.
Не ми харесва дете се смееш.
Знаеш ли, дете...*

- ▶ *дето* вместо *как*

Разкажи дете сте ходили на лов и ...

- ▶ *дето* вместо *като*

Дето ходихме в София беше много хубаво.

- ▶ *Дето* вместо *ако* и вместо *да*

*Дето ще ги изпитвам един по един по-добре да дам тест.
Дето ще ти разказвам книгата по-хубаво да видим филма по нея.
Дето ще гледам три кози ще гледам и шест.*

Последното може да е повлияно от фразеологизирания тип *където (дето) три, там и четири*.

В горните случаи *дето* естествено не е пълен еквивалент на съответния подчинителен съюз. Във всяка своя изява то носи със себе си всичките си функции, които се наслагват върху всяка отделна употреба.

При случаите на съответствие с „ако“ и „вместо“ най-общо би могло да се каже, че *дето* изразява едно обстоятелство – условие и предпоставка едновременно, т. е. то може да функционира и на терена на модалността. Този впечатляващ диапазон – от обикновен релативум генералис до модален изразител, ни кара да гледаме на *дето* като на евентуален сериозен агент на новуми в езика. Не влизат ли например в опозиционни отношения случаите на негация и утвърждаване с модално изразен обект на негацията/утвърждаването:

Не знам да е идвал тук/Знам дето е идвал тук.

Трябва да се помисли и за модалната стойност на изкази от типа: *разбра ли дето, помниш ли дето, радвам се дето, мъчно ми е дето*; за варианта *само дето* – *Само дето правихме план, нищо не излезе*, с честа емфатична употреба – *Изказва се много авторитетно, само дето не е чел произведението*.

Употребата на *дето*-изречения вероятно ще представлява интерес и от гледна точка на теорията за актуалното членение – *Дето говорихме за книгата, какво стана с нея?...*, също интродуктивното *дето има една дума*.

Може да се каже в заключение, че целта на инвазията на *дето* от една страна е да уеднакви, разклати и тушира подчинителността – тенденция, характерна за аналитичните езици. Да сравним например в английски – честото пропускане на релативум – *the man I know, the thing they never forget to do, last time we are here*; пропускането на подчинителен съюз тип „че“ при глаголи *think, know* и подобни – *I think, we have a fantastic house, If I knew it was safe, I'm afraid this will set off some unpleasant events*, при трансформирането на пряка реч в непряка и т. н.

От друга страна можем да гледаме на *дето* като на елемент, въвеждащ предикирани части на изречението – предикирани субект и

предикиран обект, неизразими по друг начин на разговорното езиково ниво (*Дето течеше от тавана... – Течът от тавана...*). В този аспект то действа заедно с *който*.

Тенденцията към съкращаване на подчинителността започва чрез разклащането на хипотаксиса при прехвърляне на субекта на подчиненото като обект в главното изречение – *Виждам книгата, че ще падне* – минава през изчезването на референта на релативума, на деиктивното местоимение – *Дай на който не е получил*, и накрая намира съвършения си инструмент – *дето* за въвеждане на подчинени изречения като предикирани части на изречението.

Нахвърляните щрихи на *дето*-изреченията биха могли да станат повод за един изчерпателен преглед и класификация на проявите на този феномен. Те са съществена част от новостите на българския аналитичен синтаксис.

И накрая – да повторим един пример от първата статия с „плеонастична“ проява на *дето*-изречение и да го оставим без коментар:

А една жена болърка ... намери са онзи час' тамъ на унуй мѣсто и видѣ светаго като спеши, и като чловѣколюбива дето бѣше, отиди със слъзи и събуди го...

ЗА АНАЛИТИЗМА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

© Антоанета Попова – автор

ISBN 978-954-9859-42-3

София

2008

© Издателство ЕТО

Редактор на издателството: А. Иванов

Коректор: С. Бъчварова

Оформление: ЕТО ЕООД

София 1164

Ул. „Архитект Йордан Миланов“ 18

Тел.: (02) 866 85 50

GSM: 0884 62 08 39